

Rejtett gazdaság és rejtett foglalkoztatás (OTKA K48891)***Zárójelentés******Tóth István János (kutatásvezető)******2009-12-30*****Tartalom**

Tartalom	1
Bevezetés.....	2
1. A rejtett foglalkoztatás elterjedtsége, formái és összetevői	3
1.1. A rejtett foglalkoztatás elterjedtsége	4
1.2. Rejtett foglalkoztatás és alkalmi munkavállalói könyv.....	9
1.3. Egyes szektorok érintettsége a rejtett foglalkoztatásban.....	12
1.4. A rejtett foglalkoztatáshoz elengedhetetlen tényezők.....	14
1.5. Rejtett foglalkoztatásban érintett vállalkozások tipológiája.....	15
1.6. Rejtett foglalkoztatás és piaci verseny	15
1.7. A rejtett foglalkoztatás mozgatórugói és összefüggései	16
1.8. Munkanélküliség és rejtett foglalkoztatás.....	18
2. Adócsalás és adózási magatartás a magyar vállalati szektorban.....	23
2.1. Adócsalás és intézményi környezet.....	23
2.2. Intézményi környezet	24
2.3. Adócsalás	27
2.4. Következtetések	30
3. A gazdasági szereplők magatartása és az adócsalás elterjedtségének változása.....	31
3.1. A TAXSIM modell.....	31
3.2. Első forgatókönyv: a kormányzati szolgáltatások javuló hatékonysága.....	33
3.3. Második forgatókönyv: egy munkáltató „kifehéredésének” hatása.....	35
3.4. Harmadik forgatókönyv: multinacionális cégek belépése a piacra.....	36
3.5. Következtetések	38
Hivatkozások.....	39

Bevezetés

A kutatás során több módszer egyidejű alkalmazására került sor annak érdekében, hogy elősegítsük a rejtett foglalkozás kiterjedtségének feltérképezését és a rejtett foglalkoztatás mozgatórugóinak elemzését mind a munkaadók, mind a munkavállalók oldaláról.

A kitűzött feladat a közgazdasági kutatások szokásos kihívásain túl azért is nehéz, mert a rejtett foglalkoztatásban részt vevők mindkét oldalon, mind a munkavállalók, mint a munkaadók érdekeltek az ehhez kapcsolódó ügyletek eltitkolásában, illetve az ezekre vonatkozó információk eltorzításában. A kutatás során ezt tudva igyekeztünk támaszkodni az adócsalásra és a rejtett foglalkoztatásra vonatkozó elméleti modellek tanulságaira, már rendelkezésünkre álló statisztikák (közöttük a foglalkoztatás és a munkanélküliség területi vetületeit feltérképező adatok) elemzésére; a témánkkal kapcsolódó kutatási programok keretében elvégzett lakossági adatfelvételek eredményeinek másodelemzésére; a kutatás során elvégzett interjúk és kismintás munkaadói és munkavállalói adatfelvételek valamint 300 közepes és nagy cégre kiterjedő vállalati adatfelvétel eredményeire; és végül egy új, Magyarországon először e témában a kutatás során alkalmazott módszerre, az ún. ágens alapú modellezés segítségével épített modellünk eredményeire.

A kutatási program eredményei sokrétűek és összefoglalásuk is több módon lenne lehetséges. Az alábbiakban azt választottuk, hogy alapvetően a módszertani sokszínűség elvét szem előtt tartva, külön-külön szövegezzük az egyes módszerek segítségével kapott eredményekről úgy, hogy a kutatási program három csomópontja köré csoportosítjuk ezeket.

Először a rejtett foglalkoztatás elterjedtségéről, formáiról, összetevőiről és mozgatórugóiról lesz szó alapvetően az általunk a munkaadók és a munkavállalók körében végzett empirikus adatfelvételek, interjúk vizsgálatok és lakossági kérdőíves adatfelvételek tükrében. Kimutatjuk, hogy a rejtett foglalkoztatás két alapvető fajtája a zsebbe való fizetés és a számlára történő fizetés viszonylag elterjedt gyakorlat a magyar aktívkorúak körében. A nők e téren is inkább normakövetőnek mutatkoznak, mint a férfiak – körükben alacsonyabb a rejtett foglalkoztatás különféle formái elfogadásának aránya. A két forma választásának társadalmi mintázata mindazonáltal meglehetősen eltér. Az elsőt inkább az alacsony jövedelműek, kisebb vagyonnal rendelkezők, alacsony iskolázottságúak alkalmazzák, míg a második a magasabb jövedelmű, iskolázottságú, nagyobb vagyonnal rendelkezők körében gyakori. Az interjúk tapasztalatok arra mutatnak, hogy mind munkaadói, mind munkavállalói oldalon a rejtett foglalkoztatás alkalmazása illetve elfogadása szorosan összefügg a gazdasági szereplők kilátásaival. A vállalkozások esetében a cég üzleti helyzetével és ennek várható rövidtávú alakulásával, a munkavállalók esetében pedig a munkanélküliségtől való félelem, illetve a munkanélküliségivé válás esélyei jelentenek befolyásoló tényezőt.

Másodikként annak a vállalati adatfelvételnek az eredményeit ismertetjük, amely egy hosszú, immár több mint 10 éves vizsgálatorozat részeként a közepes és nagy magyar cégek körében vizsgálja az adócsalás és az adózási magatartás és az intézményi környezet összefüggéseit. Ezáltal a kutatás során végzett adatfelvétel adatait összekapcsolva a korábbi (1996-98, 2001-es) vizsgálatok adataival, nemcsak keresztmetszeti elemzési utakra nyílt lehetőség, de az időszak alatt bekövetkezett változások elemzésére is. Az eredmények arra mutatnak, hogy 1996-2007 között javult a magyar cégek adózási magatartása és valószínűleg csökkent körükben a rejtett gazdaság különféle formái – közöttük a rejtett foglalkoztatás – elterjedtsége is. Az eredmények másfelől felhívják a figyelmet arra, hogy – megegyezően a nemzetközi tapasztalatokkal – az intézményi, szabályozási környezet fontos eleme a magatartásnak. A vállalkozások minél kiszámíthatatlanabb és a vállalkozásokra nagy költségeket róvó intézményi és szabályozási környezetben kénytelenek működni, annál inkább hajlamosak elfogadni és alkalmazni az adócsalás és a rejtett foglalkoztatás különféle

formáit.

Harmadikként az általunk e kutatási program keretében épített TAXSIM ágens alapú adócsalás-szimulátor segítségével vizsgáljuk a rejtett foglalkoztatás különféle formáinak elterjedtségét három forgatókönyv esetén, adott modell paraméterek mellett. A három forgatókönyv közül az első a kormányzat javuló hatékonyságának hatásait, a másik egy jelentős piaci szereplőnek a rejtett foglalkoztatást elhagyó viselekedés változását, a harmadik pedig adókedvezményeket kapó és a rejtett foglalkoztatás a priori kevésbé alkalmazó piaci szereplők (multinacionális cégek) színrelépését vizsgálja. Kimutatjuk, hogy a kormányzat kiszámítható és rendszeres hatékonyságjavulása rossz kiinduló helyzet mellett már kismértékű hatékonyságjavulás esetén is radikálisan képes visszaszorítani az illegális (teljesen rejtett) foglalkoztatás arányát, míg viszonylag jó hatékonysággal működő kormányzatok esetén ez a változás már nem effektív. Az eredmények arra mutatnak, hogy a meghatározó piaci szereplő „kifehéredése” csak kicsi és rövid ideig érvényes pozitív változást hoznak a rejtett foglalkoztatás súlyában az adott piacon, míg hosszú távon az adott szereplő tönkremenetelét valószínűsítik. A harmadik forgatókönyvre vonatkozóan pedig azt kapjuk eredményül, hogy a multinacionális cégek színrelépése csökkenti ugyan egy darabig az illegális kifizetések arányát, de csak egy bizonyos szintig, miközben a vegyes – de továbbra is rejtett foglalkoztatás körébe sorolható – kifizetések arányát inkább növeli hosszú távon. E hatások nem azért következnek be, mert a belföldi piaci szereplők „átveszik a multinacionális cégek mintáját”, hanem azért, mert a multinacionális cégek piaci részesedése idővel nő az adott belföldi termékpiacon.

1. A rejtett foglalkoztatás elterjedtsége, formái és összetevői

A kutatás során egyrészt munkavállalói és munkáltatói interjúkat végeztünk olyan szektorokban, amelyekre vagy a szezonális munka (mezőgazdaság) jellemző, vagy a rejtett foglalkoztatás (építőipar, vendéglátás, kereskedelem) nagy súlya volt feltételezhető. Másrészt egy kérdőíves kikérdezés során közel 160 foglalkoztatottat kerestünk fel. A megkérdezett munkavállalókat mindkét esetben úgy választottuk ki, hogy a megkérdezés időpontjában alkalmi munkavállalói könyvvel (AM könyv) rendelkeztek, illetve voltak foglalkoztatva. Erre a megoldásra azért volt szükség, hogy könnyebben el tudjunk jutni a válaszadókhöz (kiket részben a munkaügyi kirendeltségek előtt kérdeztek meg a kérdezőbiztosok arról, hogy hajlandók lennének-e részt venni egy interjú vizsgálatban). Ezek kívül csökkenteni kívántuk a rejtett foglalkoztatással összefüggő válaszeltitkolás és visszautasítás arányát. A harmadikként az alkalmi munkavállalói könyvvel rendelkezők és az őket foglalkoztató vállalkozók felkeresése a rejtett foglalkoztatás mellett módot adott annak vizsgálatára is, hogy milyen módon – legálisan, illetve illegálisan – használják-e a gazdasági szereplők a rejtett foglalkoztatás csökkentésének céljából létrehozott alkalmi munkavállalói könyvet.

A kutatás során újra elemeztük még azonak a lakossági adatfelvételeknek az eredményeit, amelyek az aktív korú magyar lakosság körében mérték fel a rejtett foglalkoztatás különféle

¹ Lásd bővebben: Semjén András–Tóth István János–Fazekas Mihály–Makó Ágnes (2009): Alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás munkaadói és munkavállalói interjúk és egy kérdőíves munkavállalói felmérés tükrében, In: Semjén A. – Tóth I. J. (szerk.): *Rejtett gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válasza*. KTI Könyvek 11., MTA KTI, Budapest, 150-183. valamint Tóth, I. J. (2008): Social Determinants of Undeclared Work in Hungary, p. 24. http://www.wargo.hu/tij/publications/uw_hungary_en_081216.pdf

formáinak elterjedését. Ezekre a vizsgálatokra 2007-ben és 2008-ban kerül sor².

A rejtett foglalkoztatásra vonatkozó általunk vizsgált hipotézisek, megállapítások az alábbiak voltak:

- minél kedvezőtlenebb egy vállalkozás piaci pozíciója, annál nagyobb valószínűséggel és annál nagyobb mértékben érintett a rejtett gazdaságban;
- a piaci versenytársak, üzleti partnerek viselkedése döntően befolyásolja az adófizetési magatartást;
- a technológia bonyolultsága és az adócsalás mértéke között fordított összefüggés áll fenn;
- az állami megrendelések magas aránya a korrupció viszonylag magas szintje esetén a nagyobb vállalatok körében paradox módon növelheti a rejtett gazdaságban való érintettséget;
- az állam működésének negatív megítélése a rejtett gazdaságban való jelentősebb érintettséget valószínűsít;
- pozitív összefüggés van aközött, mennyire tartja egy gazdasági szereplő jellemzőnek a korrupciót az állam működésére és aközött, mekkora valószínűséggel és milyen nagy mértékben érintett a rejtett gazdaságban;
- a rejtett gazdaságban való részvétel költségei és hasznai (például adócsalás várható költsége és hasznai, lebukás valószínűsége és költsége) számottevően befolyásolják a rejtett gazdaságban való érintettséget;
- a rejtett gazdaságban való részvétel esetlegesen magas költségeinek közvetlen megtapasztalása (például egy közelmúltban kiszabott munkaügyi bírság) csökkenti az adott vállalkozás rejtett gazdaságban való érintettségét.
- A munkavállalókat a munkanélküliség közvetlen vagy közvetett megtapasztalása hajlamosítja a törvények kijátszására építő szürke- és feketemunka-ajánlatok elfogadására: mivel az alkalmi munkavállalók a munkaerőpiac perifériáján helyezkednek el, ez magyarázhatja a körükben tapasztalt visszaéléseket. A munkaadókkal és munkavállalókkal készített, részlegesen strukturált interjúkat kiegészítettük egy, az ezek tapasztalataira épített kismintás kérdőíves felvétel elemzésével is. A kutatás során összesen 45 alkalmi munkavállalói könyves munkaadóval és 51 alkalmi munkavállalói könyves munkavállalóval készítettünk interjút és a kismintás adatfelvétel során 150 munkavállalót kérdeztünk meg.

1.1. A rejtett foglalkoztatás elterjedtsége

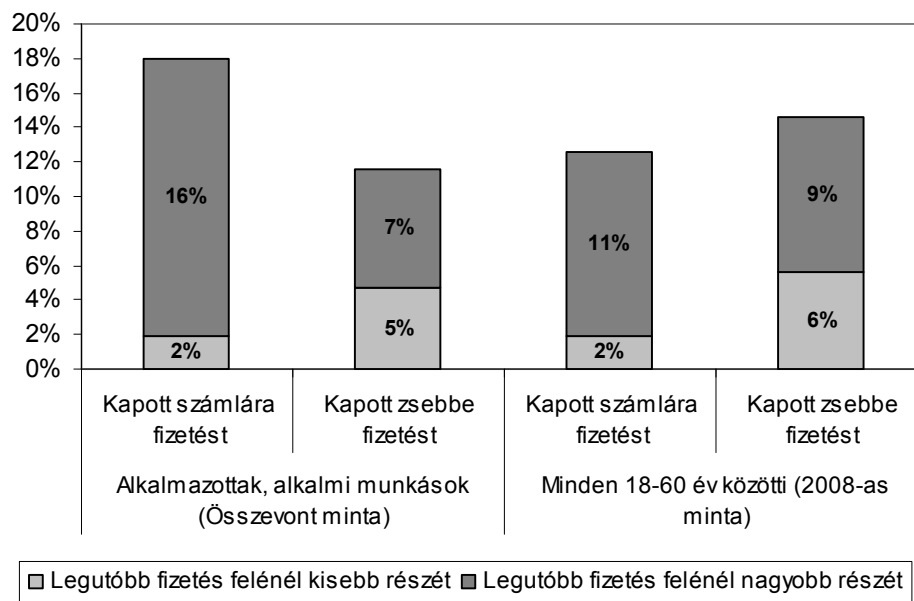
A rejtett foglalkoztatás két formája a leginkább jellemző a mai Magyarországon: az első, amikor a munkavállaló fizetése egy részét, vagy egészét zsebbe kapja – ekkor a tranzakció láthatatlan a hatóságok számára. A másik eset az, amikor a munkavállalók normál munkájukért járó fizetésük egy részét nem munkabéreként, hanem számlára veszik fel.

Amennyiben a 18 és 60 év közötti felnőttek körében vizsgáljuk a rejtett gazdaságban való munkavégzés elterjedtségét, akkor a zsebbe fizetést kapók aránya 15%, és 13% azok aránya, akikkel előfordult, hogy fizetésük egy részét számlára kapták. A zsebbe fizetést kapók körében hasonló arányban fordult elő, hogy a fizetés csak egy kisebb részét kapták zsebbe illetve az is, hogy a fizetés nagyobb részét feketén vették fel. Az összes válaszadó között 6% volt azok aránya, akik a legutóbbi ilyen alkalommal fizetésük felénél kisebb részét kapták zsebbe, a válaszadók 9%-a viszont fizetésének több, mint felét kapta zsebbe a legutóbbi alkalommal, amikor ilyen munkát végzett. Akik végeztek számlás munkát, a legutóbbi ilyen alkalommal jellemzően fizetésük nagyobb részét kapták számlára. Az összes felnőtt között mindössze 2% esetében fordult elő, hogy a fizetésük kisebb részét vették fel számlára. A

² Az 2007-es kutatást az MKIK Gazdaság- és Vállalkozáselemző Intézet végezte, a 2008-as adatfelvételre pedig az MTA KTI kutatása (A rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei) keretében került sor. A szerző mindkét kutatás koncepciójának kidolgozásában részt vett.

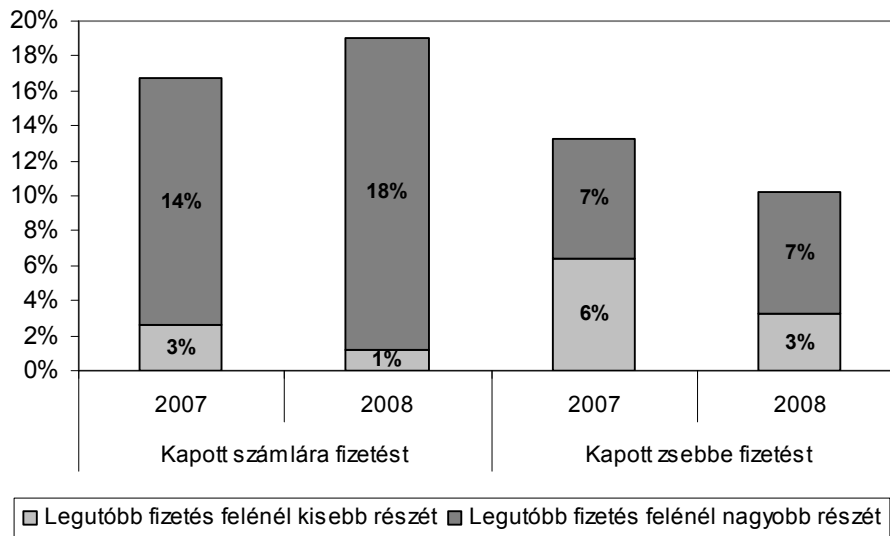
teljes 18 és 60 év közötti népesség körében 25% volt azok aránya, akik vagy zsebbe vagy számlára vettek fel fizetést a kérdezést megelőző két év során. Az is megállapítható, hogy a válaszadók jellemzően vagy számlás, vagy zsebbe fizetett munkát végeztek, mindkét fajta rejtett gazdaságbeli munkavégzés csak két százalékuknál fordul elő.

1.1. ábra: A rejtett foglalkoztatás elterjedtsége a 18-60 évesek körében 2007-2008, (N=2000)

Az alkalmazottak és alkalmi munkavégzők között némileg magasabb a számlára fizetést felveők aránya 2008-ban, míg a zsebbe fizetést kapók aránya viszont némileg alacsonyabb 2008-ban.

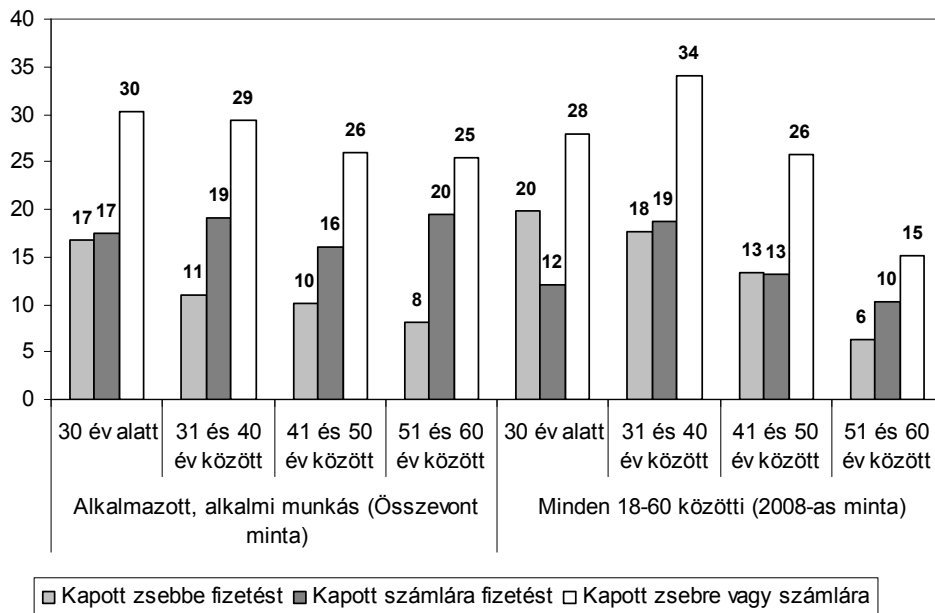
1.2. ábra: Rejtett foglalkoztatás az alkalmazottak és alkalmi munkások körében, 2007-2008, (N=2000)

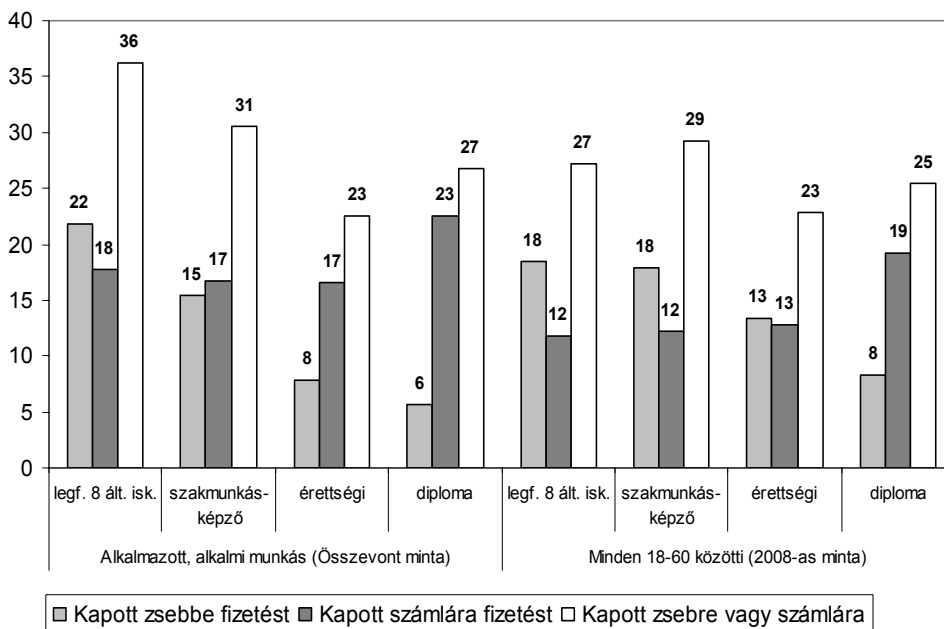
A zsebbe fizetés előfordulása kismértékben gyakoribb a férfiaknál, körükben 13% kapott zsebbe fizetést, míg a nők között 10%. Ennek megfelelően a zsebbe vagy számlára fizetést kapók aránya is magasabb néhány százalékponttal a férfiak körében. Amennyiben a teljes 18-60 éves népességet nézzük, akkor még nagyobb a nemek közötti eltérés: a férfiak 31% végzett az elmúlt két évben olyan munkát, amiért kapott számlára vagy zsebbe fizetést, a nők esetében 22%-ra jellemző mindez.

Az életkor is befolyásolja a rejtett gazdaságbeli munkavégzést: a fiatal munkavállalók inkább érintettek, körükben különösen a zsebbe fizetés fordul elő az átlagosnál gyakoribban. Az alkalmazottak, alkalmi munkások körében a 30 év alattiak 17%-ával fordult elő, hogy kapott zsebbe fizetést, míg ez a többi korosztályban tíz százalék körüli arányt mutat. A fizetésüket számlára felvevők aránya nem mutat jelentős életkori különbségeket, de összességében is látszik, hogy a fiatalabbak inkább érintettek, hiszen körükben a zsebbe vagy számlára történő fizetés előfordulása az átlagosnál gyakoribb. Kevésbé egyértelmű az összefüggés, ha nemcsak az alkalmazottak körében, hanem az összes felnőtt között tekintjük. Bár itt is látszik, hogy a zsebbe fizetés a fiatalok körében a leggyakoribb, de összességében 31 és 40 közötti korosztály tűnik leginkább érintettnek a rejtett gazdaságbeli munkavégzésben.

1.3. ábra: Rejtett foglalkoztatás életkor szerint, 2007-2008, (N=2000 és N = 1000)

1.4. ábra: Rejtett foglalkoztatás iskolai végzettség szerint, 2007-2008, (N=2000 és N = 1000)

A rejtett gazdasági munkavégzés összefügg a válaszadó iskolai végzettségével is. Ugyanakkor az iskolai végzettség másképpen hat a zsebbe illetve számlára fizetés előfordulására. A zsebbe fizetés gyakorisága az iskolai végzettség emelkedésével csökken: az alkalmazottak és alkalmi munkások között a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők 22%-a kapott zsebbe fizetést, a diplomás munkavállalóknak viszont csak 6%-a. A számlás fizetés esetében viszont pont fordított a helyzet: a diplomások nagyobb arányban

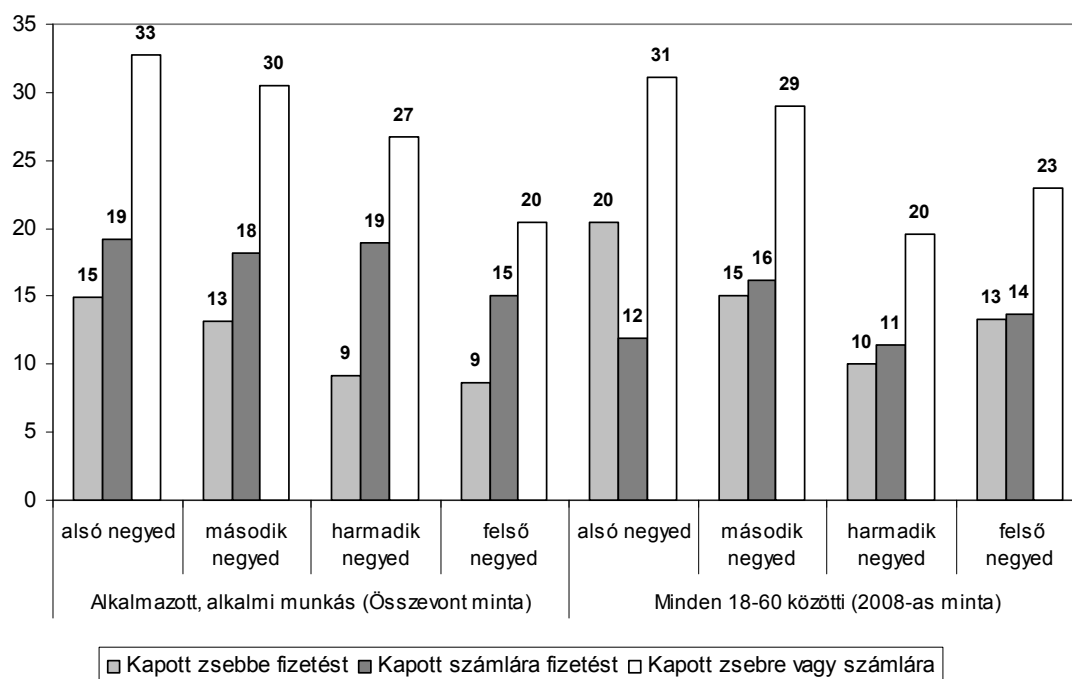
kapnak így fizetést, mint a kevésbé képzettek.

A rejtett gazdaságban való munkavégzés Budapesten és a községekben kismértékben gyakoribb az átlagosnál. Az alkalmazottak, alkalmi munkások körében a fővárosiak 28%, a községieknek pedig 32%-a érintett a rejtett gazdaságban való munkavégzésben – tehát végzett számlás munkát vagy kapott zsebbe fizetést. Hasonló arányokat tapasztalunk akkor is, ha a teljes felnőtt népességben vizsgáljuk a fekete és szürke munka előfordulását. Amennyiben regionálisan nézzük a rejtett gazdaságban való munkavégzést, szintén jelentős különbségeket tapasztalunk. A kelet-magyarországi megyékben lényegesen gyakoribb az ilyen munka, Nyugat-Magyarországon viszont az átlagosnál ritkábban fordul elő. Amennyiben az alkalmazottak és alkalmi munkások körében nézzük, úgy kelet-magyarországi lakosok 40%-a kapott zsebbe vagy számlára fizetést, Nyugat-Magyarországon viszont ez az arány csak 16%. Közép-Magyarországon az átlagosnak megfelelő arányokat lehet tapasztalni.

Az alacsony (havi 70 ezer forintnál kevesebb) főmunkahelyi keresettel rendelkezők körében az átlagosnál valamivel magasabb a zsebbe fizetést kapók aránya. Az alacsony keresetűek 13%-a kapott feketén fizetést, míg átlagosan ez az alkalmazottaknak csak a 9%-ára jellemző. A magasabb keresetűek esetében viszont számlás fizetés fordul elő az átlagosnál nagyobb gyakorisággal (23%). Felmértük azt is, hogy a számlás vagy zsebbe fizetés mennyire a dolgozó főmunkájához és mennyire a mellékkeresetéhez kapcsolódik. Azok esetében, akiknek nincs mellékjövedelme, a számlás munkavégzés vagy zsebbe fizetés előfordulása átlagosnak mondható. A különböző mellékkereseti forrásokat említőik száma nagyon alacsony, de a másodállással rendelkezők körében különösen a zsebbe fizetés előfordulása gyakori, tehát valószínűnek látszik, hogy a mellékmunkák esetében jelentős a rejtett gazdaság szerepe.

Az alkalmazottak, alkalmi munkások mintáját nézve világosan látszik, hogy a jövedelem növekedésével csökken azok aránya, akik kaptak zsebbe fizetést. A számlás fizetés előfordulása a legmagasabb jövedelmű negyedben némileg alacsonyabb, mint a többi rétegben. Összességében ennek az az eredménye, hogy a rejtett gazdaságban végzett munka előfordulása a jövedelem emelkedésével meredeken csökken. Míg a legszegényebb negyedben egyharmad a fizetést zsebbe vagy számlára kapók aránya, addig a legfelső negyedben ez az arány csak 20%. Hasonló összefüggés látható családi jövedelem és fekete ill. szürke-munka között akkor is, ha az összes 18 és 60 közötti válaszadó mintáján végezzük az elemzést.

1.5. ábra: Számlára vagy zsebbe fizetést kapók aránya az egy főre jutó háztartási jövedelem negyedeiben (%)

A család vagyoni helyzete és a rejtett gazdaságban végzett munka összefüggése kevésbé szoros. Az autó-tulajdon és a fekete- ill. szürke-munka között nem látszik számottevő kapcsolat. A lakás értéke alapján képzett vagyoni csoportoknál megfigyelhető, hogy a lakástulajdonnal nem rendelkezők körében magasabb a zsebbe vagy számlára fizetést kapók aránya, mint a lakásérték szerint képzett felső harmadba tartozók között.

1.2. Rejtett foglalkoztatás és alkalmi munkavállalói könyv

A megkérdezett vállalkozások túlnyomórészt szezonális vagy rövidebb munkák esetén alkalmaztak alkalmi munkavállalói könyvest. Ezek a munkások a vállalkozás számára általában könnyen pótolhatók, a betanítási időszak rövid.

A rejtett foglalkoztatás mértékéről sokat elmond, hogy a megkérdezett 45 munkaadóból csupán 13 állította határozottan, hogy teljesen a törvénynek megfelelően fizeti a béreket. Továbbá a megkérdezett 51 munkavállaló közül 16 mondta, hogy jelenlegi és korábbi munkahelyén is a valóságnak megfelelően vezették az alkalmi munkavállalói könyvét. Tehát az interjúk alapján a megkérdezettek harmadánál lehet arról beszélni, hogy nem történt nem legális kifizetés. Az alkalmi munkavállalói könyves adócsalás az interjúk tanúsága szerint elsősorban azt jelentette, hogy a könyvben regisztrált béren felül zsebbe is kaptak pénzt az így foglalkoztatott dolgozók. Az alkalmi munkavállalói könyvhöz köthető adócsalási viselkedés alapján a három szektor sorrendje a nagyobb adócsalástól a kisebb felé: építőipar, vendéglátás, mezőgazdaság. Ha a kereskedelmet is belevennénk az ágazati sorrendbe, akkor az az építőipar és a vendéglátás közé kerülne.

Az adócsalások szinte minden esetben erős bizalmi kapcsolat meglétét tételezik fel a munkaadó és a munkavállaló között; ennek hiányában a munkavállaló nem lehet biztos abban, hogy megkapja kialkudott bére egészét. A bizalom fenntartása a tartós együttműködésre törekvő mindkét fél elemi érdeke: mindössze egy esetben fordult elő, hogy a munkaadó a

szóbeli megállapodást, részlegesen regisztrált foglalkoztatást arra használta föl, hogy végül kevesebbet fizessen a munkavállalónak a megbeszélte összegnél az elvégzett munka után.

Az építőipar esetében az alkalmi munkavállalói könyvben vezetett bejegyzések és a valós munkavégzés között megdöbbentő szakadékot találtunk: a 15 megkérdezett vállalkozás közül összesen ketten állították hihetően, hogy a bejegyzések a teljes valóságot takarják. Munkavállalói oldalról, ha lehet, még egyértelműbb volt a kép: nyolcból nyolcan állították, hogy a bejegyzések tudatosan félrevezetőek, az interjúalanyok között különbség csupán a jövedelemeltitkolás mértékében volt. Az elméletileg alkalmi munkavégzésre kitalált eszközt nagy mértékben használják gyakorlatilag állandó, nem alkalmi foglalkoztatási viszonyok legalább részleges legalitásának biztosítására, eredményesen csökkentve ezzel a feketefoglalkoztatás miatti lebukás valószínűségét. Ez a legális–illegális keverék lényegesen kedvezőbb adóterhelést tesz lehetővé a normális bejelentett munkáénál, ugyanakkor a lebukási valószínűség így jóval alacsonyabb, mint a teljesen feketefoglalkoztatás esetében. Szinte kivétel nélkül minden építőipari interjúalany azt állította, hogy munkavállalóit heti hét nap, napi 10-12 órában foglalkoztatja a szezon alatt. A válaszok tulajdonképpen csak abban különböznek, hogy a vasárnapot szabadnapnak hagyják-e, illetve hogy a hétvégi munkavégzés a munkavállalók számára kötelező vagy opcionális-e. Ebből következik, hogy az elkövetett adócsalások mértéke számottevőnek tekinthető az építőiparban, a pontosabb értéket tartalmazó interjúrészletek alapján átlagosan a tényleges bérek 30–50 százalék nem kerül regisztrálásra.

Azokban a szektorokban, ahol az építőiparhoz képest átlagosan kisebb az alkalmi munkavállalói könyvvel elkövetett adócsalás mértéke, az adócsalásban érintett munkaadók és munkavállalók aránya lényegesen alacsonyabb, azonban azokban az esetekben, amikor a foglalkoztatás elrejtéséről adtak számot az interjúalanyok, az elrejtett bérek mértéke és az elrejtés gyakorisága összhangban állt az építőiparban tapasztaltakkal.

Az interjúalanyokat megkérdeztük, hogy milyen formában (bejelentetten, vagy be nem jelentetten) dolgoztak-e az interjút megelőző időszakban. A válaszokból megállapítható, hogy, többen korábban rejtetten – be nem jelentettként – voltak foglalkoztatva, vagyis az alkalmi munkavállaló könyv az illegális foglalkoztatás részleges fehéredésének irányába hatott, segítségével korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók kerültek át a félig legális gazdaságba. Ez azt jelenti, hogy a korábban teljesen illegálisan foglalkoztatott munkavállalók számára legalább időnként lehetővé teszi a teljesen vagy részlegesen törvényes munkavállalást. Ez többségében igaz mind a válaszolók saját vállalkozására, munkavállalására, mind azok környezetére is. Csupán néhány olyan ellenpéldával találkoztunk, amikor a korábban is csak részlegesen bejelentett jövedelmet (például: minimálbérré való bejelentés melletti zsebbe fizetés) az alkalmi munkavállaló könyv révén még nagyobb mértékben és könnyebben tudta az interjúalany elrejtetni.

Ugyanakkor jelentős szektorok közötti eltérések tapasztaltunk ezen a téren, ami leginkább az egyes szektoroknak a rejtett gazdaságban való érintettségére, az ahhoz való általános viszonyukra vezethető vissza. Ebben a tekintetben a vendéglátóipar és a mezőgazdaság meglehetősen hasonló viselkedésűnek tekinthető: ezekben az ágazatokban a legtöbb esetben csak kismértékben változtatott az alkalmi munkavállaló könyv a rejtett foglalkoztatás mértékén. Az építőiparban az alkalmi munkavállaló könyv hatása a foglalkoztatási viselkedésre kissé pozitívabb, mivel többségben voltak itt azok, akik esetében valamilyen pozitív hatást tulajdoníthatunk azokkal szemben, akik semlegest vagy negatívát. De még azok sem használták rendetetésszerűen az alkalmi munkavállaló könyvet, akik a feketegazdaság visszaszorulásáról adtak számot. Tehát az ő esetükben is inkább csak arról van szó, hogy a teljesen feketefoglalkoztatást felváltotta valami félig legális forma, ami az alkalmi munkavállaló könyvbe való egy-egyszer való bejegyzéstől a majdnem teljesen korrekt bejegyzésig terjed (például: a bélyegek kisebb értékűek a valósnál).

Az alkalmi munkavállalói könyvvel elkövetett adócsalások mögött négy karakterisztikus, egyidejűleg is megjelenő háttér-, magyarázó tényezőt azonosítottunk:

1. Az alkalmi munkavállalói könyves adócsalási viselkedést a könyv használatának várható költségei és hasznai határozták meg. Tehát az alacsony kockázatot hordozó munkavégzések esetén (például: egy városszéli családi ház kertjében való építési munka) magasabb volt az adócsalás mértéke, míg a nagyobb kockázatot jelentő esetekben ugyanez alacsonyabb volt (23. interjúrészlet). Ez a motiváció volt messze a leggyakoribb, hozzávetőleg minden második interjúalany említette meg. Mint már bemutatottuk: számos interjúalany próbálta meg a várható munkaügyi bírság kiszabásának kockázatát és költségeit nullára csökkenteni; például helyi hatóságokkal való „baráti” viszony kiépítésével, vagy úgy ragasztanak, vezetnek a bejegyzéseket, hogy ne lehessen őket elkapni.

2. Sok esetben az adott piaci, termelési viszonyokhoz nem illeszkedtek a könyv használatára vonatkozó jogszabályi előírások (például: a minimális piaci bér is a legmagasabb közteherjegynek megfelelő napi bér felett van; a szünet hossza meghaladja a maximális havi ledolgozható napok számát).

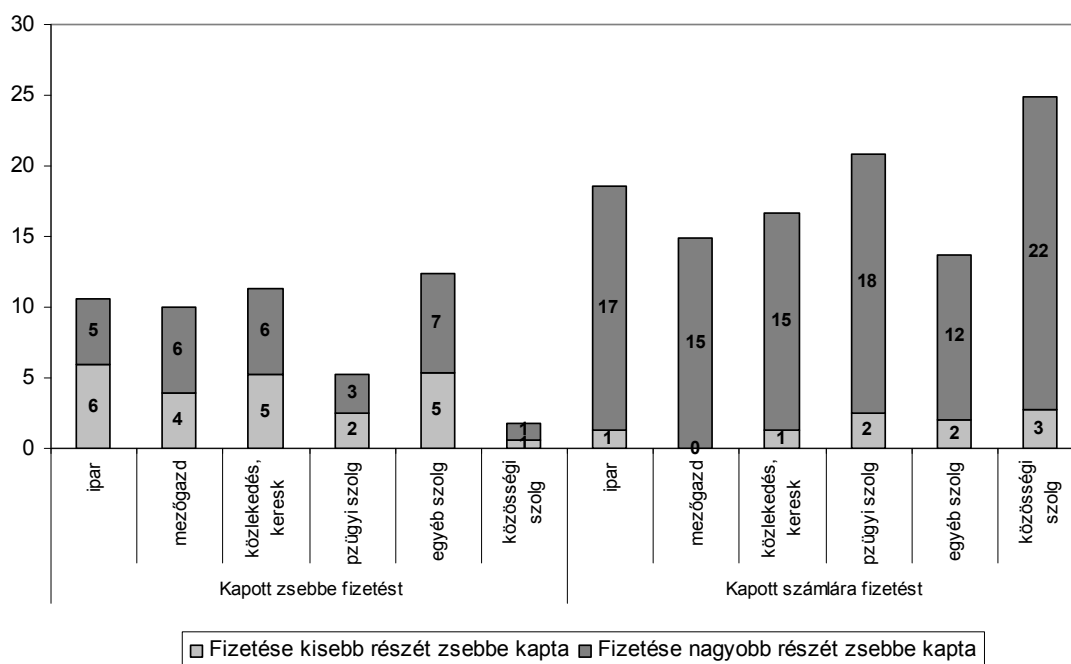
3. Mivel az alkalmi munkavállalói könyv adóterhe más adózási formákhoz képest kedvező, s ez a gazdasági szereplőket használatának kiterjesztésére ösztönözi.

4. Az alkalmi munkavállalói könyv használatának módja illeszkedik a piaci szereplők általános adócsalási stratégiáihoz: ha egy munkaadó jellemzően minimális mértékben fizet csak adót, akkor többnyire az alkalmi munkavállalói könyvet is törvényellenesen használja.

1.3. Egyes szektorok érintettsége a rejtett foglalkoztatásban

A kérdőíves vizsgálatok szerint a gazdasági ágak között a zsebbe fizetést kapók aránya a pénzügyi szolgáltatások és különösen a közösségi szolgáltatások esetében alacsonyabb mint a többi iparágban (5% illetve 2%). Ugyanakkor a közösségi szolgáltatások ágazatban a legmagasabb a számlára fizetést kapók aránya. A közösségi szektorban az átlagos 19%-kal szemben a dolgozók 25% vett fel számlára fizetést.

1.6. ábra: Rejtett foglalkoztatás gazdasági ág szerint az alkalmazottak és az alkalmi munkások körében, 2007-2008, (N=2000)

Az interjúk során a három nagyobb részletességgel vizsgált szektor rejtett gazdaságban való érintettségét külön-külön tárgyaljuk, mivel viszonylag nagyok az eltérések közöttük, és az eredmények önmagukban is érdekesek.

Vendéglátóipar. A munkaadók foglalkoztatási viselkedésére általában jellemző, hogy legtöbbjük kisebb-nagyobb mértékben eltítkol jövedelmet, bért. A skála egyik végén az a munkaadó helyezkedik el, aki hat foglalkoztatottjából ötöt teljesen feketén alkalmaz, a hatodikat alkalmi munkavállalói könyvvel. A másik véglet az a munkaadó, aki minden munkaügyi kimutatást becsületesen vezet, és nem titkol el béreket. Általánosan jellemzőnek az mondható, hogy a vállalkozások olyan szintre csökkentették az adóeltítkolásukat, hogy azt az adóhatóságnak viszonylag nehéz felderítenie, de nekik még mindig megérje. Összességében úgy tűnik, hogy a versenyképesség megtartásának nyomása alatt erős a vállalkozások késztetése a járulékok legalább részbeni elkerülésére.

A vendéglátóipar foglalkoztatási szokásait, fizetési módjait a következők szerint lehetne a legjobban összefoglalni.

Felszolgálók: jellemzően alkalmi munkavállalói könyvesek, esetleg a főpincér minimálbéres, szakiskolai végzettség előny, de sokszor egyáltalán nem kell. Többnyire fix

órabér plusz borralaló és néhány támogatott termék utáni százalék jelenti a fizetést, az alkalmi munkavállalói könyvet többnyire nem vezetik szabályosan.

Pultosok: jellemzően alkalmi munkavállalói könyvesek, néha minimálbéresek. Még kevésbé fontos a szakképzettség. A fizetés csak borralalóból és néhány támogatott termék (például: limonádé, koktélok) után kapott százalékból származik. Az alkalmi munkavállalói könyvet többnyire nem vezetik szabályosan. Ha igen, akkor a cég vezeti az alkalmi munkavállalói könyvüket, mintha napi bért kapnának, fizeti utánuk a közteher jegyeket is.

Konyhai kisegítő személyzet: mindenki alkalmi munkavállalói könyves, néha teljesen feketén foglalkoztatott. Nem kell semmilyen képzettség, rövid idő alatt betaníthatók, igen gyakran cserélődnek egy-egy szezon alatt. Napi fix bér.

Szakács: vagy alkalmi munkavállalói könyv, vagy minimálbér. Szakmunkás képesítéssel rendelkezniük kell. Napi fix bér, különösen nagy forgalmú napokon 1-2 százaléknyi bónusz.

Főszakács: általában minimálbérrre vagy a fölé vannak bejelentve, az is előfordul, hogy alvállalkozóként dolgoznak. Mindkét esetben jellemző, hogy zsebbe is kapnak bért.

Építőipar. Az interjúk alapján megállapítható, hogy összességében a bérek jelentős része eltitkolt ebben a szektorban, amit a saját vállalkozásra, munkavégzésre vonatkozó állítások mellett az is valószínűsít, hogy a válaszolók döntő része az ismerősük, partnerük, versenytársuk legtöbbször is jellemzőnek tartotta a bérek eltitkolását. Az eltitkolt bérek bejelentett bérekhez való arányáról a következő mondható el: egy válaszoló az illegális kifizetések túlsúlyáról adott számot, hat interjúalany a fele-fele arányt valószínűsített, ketten nem fogalmaztak meg kellően pontos állítást, egy válaszoló mondta, hogy szerinte nincsenek illegális kifizetések az építőiparban.

Az építőiparban szinte kivétel nélkül minden esetben előre megállapodnak a napi fix bérben vagy órabérben az érintett felek, ami eltérő összeget is jelenthet hasonló munkakörökben a béremegegyezések egyéni jellege miatt.

A béreltitkolás és ténylegesen kifizetett bérek közötti összefüggés két tényezőre vezethető vissza: 1. a munkaerőpiacon kívüli, a munkaügyi ellenőrzésekkel összefüggő tényezők, például: melyik munkás mennyire „veszélyes” építkezésen dolgozik 2. A nettó béreket a piac alakítja ki, és a vállalkozás kiszámíthatja, hogy mennyit tud egy ember után adózni, hogy a piacon maradhasson, majd a kialakított (a piaci nettó bér szintjének megfelelő) nettó bér fennmaradó részét zsebbe fizeti. Ennek alapján magasabb órabérhez az eltitkolt bér magasabb aránya tartozik, ami az egy munkásnak ténylegesen kifizetett bér 20 százalékától a 40 százalékáig terjed (a százalékok a teljes kifizetett bér elrejtett részének arányát mutatják).

A legális és illegális bérek kifizetése egyaránt három módon történik: teljesen illegálisan (feketén), határozott idejű munkaszerződéssel (csak minimálbéren vagy egy kicsivel afölött) és alkalmi munkavállalói könyvvel; a számlára fizetés a mintán belül egyáltalán nem volt jellemző a szektorban. E három fizetési mód relatív arányáról nem tudunk pontos képet alkotni, viszont találkoztunk egy-két utalással a súlyokra és a foglalkoztatási módok indokaira is. Kulcstényező a rugalmasság az évszakok közötti eltéréseknek megfelelően, valamint a munkaerőigények havi, heti ingadozásainak tekintetében. A munkaadók egy része előző nap vagy néhány nappal korábban szól a munkásoknak, hogy munkába kellene állni. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között kizárólag csak az alkalmi munkavállalói könyv vagy valamilyen hasonlóan rugalmas foglalkoztatási forma (teljesen illegális foglalkoztatás) jöhet szóba. A csupán néhány hétig, egy-két hónapig tartó munkák ugyanakkor a határozott idejű szerződések alkalmazását valószínűsítik, amellyel, hogy egyértelművé vált, az alkalmi munkavállalói könyv és a határozott idejű munkaszerződés valamelyest egymás helyettesítői.

Mezőgazdaság. A mezőgazdaságra is jellemző, hogy a munkaadók jelentős része érintett a rejtett gazdaságban, ami azonban jóval kisebb mértékű, mint az építőipar esetében. Sajnos

nem sikerült kellően pontos adatokat megtudni arról, hogy mekkora a legális és illegális bérek aránya általában a szektorban, a két értékelhető és megbízható válasz alapján 25százalékra tehető az illegális kifizetés teljes nettó béren belüli aránya.

A mezőgazdaságban jellemző foglalkoztatási formákról a többi szektorhoz képest relatíve eltérő, jobban szóródó véleményeket kaptunk az interjúalanyoktól, aminek az lehet az oka, hogy ez a szektorális alminta volt a legheterogénebb munkaerőpiac és piaci szegmens tekintetében is. A mezőgazdaságban a legelterjedtebb foglalkoztatási forma az alkalmi munkavállalói könyves. Ennek okai a szezonáltság, a munkák ütemezésének kiszámíthatatlansága, a megbízhatatlan munkások, illetve, hogy az egyre gyakoribb ellenőrzések miatt valamelyest legálissá kell tenni a foglalkoztatást. Az alkalmi munkavállalói könyvet legjellemzőbbnek tartók is gyakran megemlítették, hogy elterjedt a teljesen illegális foglalkoztatás, a családtagok „regisztrálatlan” alkalmazása, illetve a „minimálbérezés”. A válaszolók mindegyike éles munkaadók közötti különbségekről beszélt: a szektor részleges fehéredése szelektíven jelentkezik, számos cég semmit sem változtat, és jelentős azok száma is, amelyek döntő részt legális működésre tértek át.

A mezőgazdaságra összességében a napszám jellemző, a munkavégzés legtöbbször nem lépi túl a napi nyolc órát, napi munkabér jellemzően két-három ezer forint. Tehát az alkalmi munkavállalói könyv megfelelően illeszkedik mind összegekben, mind időtartamokban a gazdasági realitáshoz. A szektor szezonáltsága miatt azonban néhány esetben problémát jelentett a havi korlát.

1.4. A rejtett foglalkoztatáshoz elengedhetetlen tényezők

Két olyan tényezőt tudtunk részletesebben megvizsgálni, amelyek a rejtett gazdaság hosszú távú és többé-kevésbé intézményesült működéséhez elengedhetetlen: a rejtett bérek kifizetéséhez szükséges pénz vagy termékek, szolgáltatások rendszeres előteremtése, valamint a szereplők közötti kölcsönös bizalom.

Az illegális kifizetésekhez a pénzt különbözőképpen teremtik elő a vállalkozások a különböző szektorokban, a napi szinten jelentkező gazdasági tranzakciók jellegének megfelelően.

1. A vendéglátóiparban leggyakrabban borraalóból teremtik elő a vállalkozások a rejtetten kifizetett bérekhez szükséges készpénzt, de közel hasonló jelentőségű a számla nélküli vásárlások, pénztárgépbe nem regisztrált forgalom szerepe is. Olyan vállalkozás is akadt, amelyik „panaszkodott”, hogy az illegális kifizetésekhez szükséges regisztrálatlan pénz előteremtése gondot jelent neki, és ezért jelenti be magasabb bérré az alkalmazottait.

2. Az építőiparban az illegális kifizetéseket finanszírozó pénzek előteremtésének három módját tudtuk azonosítani. A legjellemzőbb az illegális kifizetések számla nélkül végzett munkákból való előteremtése. Ez a módszer többnyire nem jelent gondot a munkaadóknak. A második eljárás a nyereség egy részének illegális kifizetésekre fordítása. A harmadik megoldás: a vásárláskor, anyagbeszerzéskor kapott kedvezmények, „trükközések” révén tudják a munkaadók finanszírozni a be nem vallott bértömeget. Egy interjúalany megjegyezte, hogy azért nem fizet zsebbe egyik munkavállalójának sem, mert nem tud számla nélkül dolgozni, és így nem tudja előteremteni a szükséges regisztrálatlan pénzüsségeket.

3. A mezőgazdaságban az illegálisan kifizetett pénzt a legtöbb esetben a termés vagy az állatállomány kisebb mennyiségben történő számla nélküli értékesítéséből származik. Érdekes módon ebben a szektorban okozza a legkisebb problémát az illegális kifizetésekhez szükséges pénz előteremtése.

A fentiek alapján világos, hogy a rejtett gazdaság működésének szempontjából kritikus jelentősége van a regisztrálatlan pénzek előteremtésének. Ez a vásárlások legális lebonyolítására irányuló ellenőrzésének tovagyrűző, a rejtett gazdaság működését nehezítő

hatására hívja fel a figyelmet. Ez a kormányzat számára hatékony beavatkozási pont lehet, mivel az ezen keresztül egyszerre tudja az illegális vásárlásokat visszaszorítani és azon keresztül a rejtett foglalkoztatást nehezíteni.

A második kulcstényező a rejtett gazdaságban érintett szereplők közötti bizalmi viszony megléte, ami olajozottan működő, a saját normáit megszilárdított kapcsolatrendszer meglétére utal. Többek között ebből következik, hogy a rejtett gazdaság radikális és gyors csökkentése nehezen képzelhető el. Ugyanakkor találkoztunk olyan példával, amikor a kikényszeríthető szerződés nélküli munkaviszonyt a munkaadó a munkavállalók kihasználására használta föl. Ebből az következik, hogy amennyiben a legális munkavégzés jogbiztonsága érezhetően kedvezőbbé válik a rejtett gazdaságban való munkavégzéshez képest, akkor ez ösztönözheti a rejtett foglalkoztatás csökkenését.

1.5. Rejtett foglalkoztatásban érintett vállalkozások tipológiája

Az interjúk során kitértünk arra a kérdésre is, hogy bérek elrejtése mennyire kritikus jelentőségű a vállalkozások számára, A válaszok alapján két csoportba tudtuk sorolni a megkérdezett vállalkozásokat.

1. Azoknak a vállalkozásoknak, amelyek döntő részben feketén fizetik alkalmazottaikat, általában alacsony a jövedelmezősége, és többnyire bizonytalanok a bevételeik. Tehát nem tudják kiszámíthatóan és egész évben folyamatosan foglalkoztatni alkalmazottaikat, a munkaerő-piaci versenyben nem képesek megtartani a számukra kulcsfontosságú munkásokat. A bérek részleges vagy teljes elrejtése létkérdés, nem tudnának működni adókötelezettségeik teljes megfizetése esetén, legalábbis ezt támasztja alá önértékelésük és a vállalkozásuk piaci pozíciójának jellemzése is.

2. A jellemzően közepes és nagyvállalatokból álló másik csoportba tartozó munkaadók ugyan jelentős mértékben fizetnek zsebbe a regisztrált béreken felül, de képesek megtartani a kulcsfontosságú alkalmazottakat, magasabb a jövedelmezőségük, elegendő munkájuk van a főszezonon kívül is. Ezek a vállalkozások alapvetően nem azért csalnak adót, hogy a versenyben maradásukat biztosítsák, hanem mert nem tartják indokoltnak a magas adóterhelést, és mert nem hajlandók lemondani profitjuk egy jelentős részéről.

Ez alapján elképzelhető, hogy rejtett gazdaság csökkentéséhez két különböző kormányzati stratégia együttes alkalmazása a leghatékonyabb, a két eltérő működésű csoportnak megfelelően. A rejtett gazdaság elhagyásának egy lehetséges útját és az azzal járó problémákat e kötetben A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái című írás tárgyalja.

1.6. Rejtett foglalkoztatás és piaci verseny

Mivel a mintánkba adócsaló és törvényesen működő, valamint e két viselkedésmintát az aktuális piaci helyzet függvényében felváltva alkalmazó vállalkozások is kerültek, ezért lehetőségünk volt azt alaposabban megvizsgálni, hogy a versenytársak, partnerek adócsaló viselkedése mennyiben torzítja a piaci versenyt.

A válaszok élesen elkülönülő két csoportra oszthatók: azok a vállalkozások, amelyek a rejtett gazdaságban érintve voltak, szinte kizárólag arról adtak számot, hogy egyáltalán nincs versenytorzító hatás, mivel minden piaci szereplő ugyanazokat a módszereket használja, ugyanúgy adót csal. Az adócsalás mértéke legfeljebb a vállalkozás profitját befolyásolja, de az árakat, versenyben maradási nem. Ezzel szemben a törvényesen működő vállalkozások vezetői döntő többségükben úgy nyilatkoztak, hogy számukra az adót csaló versenytársakkal szemben komoly versenyhátrányt jelent, hogy jogszerűen működnek. Olyan esettel is találkoztunk, amikor egy építőipari vállalkozó kifejtette, hogy nem társulhat be

alvállalkozóként bizonyos nagyobb állami építkezésekbe, ha nem csaló is adót.

Ugyanakkor több olyan vélemény arra is utalt, hogy az adócsalás révén bizonyos piacokról ki is szorulnak az azt elkövető vállalkozások, mivel ezek általában nem képesek megfelelő minőségben, megbízhatósággal szolgáltatni (például: mert munkásaik gyakran cserélődnek). Ilyen értelemben tehát az adócsalás versenyhátrány, a vállalat növekedésének korlátja (34. interjúrészlet).

Összességében az tűnik megalapozott állításnak, hogy az egyes input- és outputpiacok élesen elkülönülnek egymástól, tehát az adott piac jellegétől függően a rejtett bérkifizetések előnyként, hátrányként, illetve semleges tényezőként is jelentkezhetnek a versenyben. A bérek nagyarányú eltitkolása azonban egy bizonyos vállalatméret fölött a vállalat növekedésének egyértelműen gátjává válik.

1.7. A rejtett foglalkoztatás mozgatórugói és összefüggései

Az rendelkezésünkre álló empirikus kutatás alapján megvizsgáltuk a megfogalmazott hipotéziseket. Mivel a minta kisszámú interjúból áll, ezért ezek eredmények, inkább indikatívak és további kutatásra ösztönzőek. Az elemzés során alapvetően kétféle módszer állt rendelkezésünkre: keresztábra-jellegű kvantitatív elemzés és a hipotéziseinkre vonatkozó explicit utalások számbavétele.

Piaci helyzet és adócsalás.

Az interjúk alapján a jelenlegi stabil piaci pozíció és a jó jövedelmezőség nem áll közvetlen és kauzális kapcsolatban a rejtett gazdaságban való érintettséggel, azonban az egyértelműen megállapítható, hogy ezek szükséges, de semmiképpen sem elégséges előfeltételei a szürkegazdaság elhagyásának. Ezt azzal támaszthatjuk alá, hogy a vállalkozások instabilitása, rendelésállományuk ingadozása nem teszi lehetővé, hogy legálisan működjenek, foglalkoztassanak. Ugyanakkor néhány példát találtunk arra, hogy ha nagyobb lenne a kiszámíthatóság, akkor az a regisztrált gazdasági tevékenységek súlyának növelésére vezetné az interjúalanyokat. Ennek legfőbb oka, hogy hosszú távon nem engedhetik meg a munkaadók a kulcsfontosságú munkavállalók esetében, hogy teljesen illegálisan fizessék őket, mert az a munkavállaló, aki feketén dolgozik, könnyen továbbáll. Ugyanakkor ezt a gyenge összefüggést is jelentősen módosítja a munkaadók egyéni morális álláspontja, valamint az adócsalás várható költségeire való közvetlen ráhatás lehetősége (például: munkaügyi ellenőrök lefizetése).

A kedvező piaci várakozásokkal, optimista jövőbeli tervekkel kapcsolatban is hasonló következtetéseket tudunk csak megfogalmazni, mint a jelenlegi piaci helyzet esetében.

Versenytársak, partnerek viselkedése és az adócsalás.

A versenytársak rejtett gazdaságban való érintettsége tekintetében az tűnik megalapozottnak, hogy az interjúalanyok a jellemző piaci magatartást követik, ami többnyire valamekkora mértékű béreltitkolást jelent. Ha a kritikustömeg-modell metaforáját alkalmazzuk, akkor azt lehet mondani, hogy a legtöbb vizsgált piac esetében jelenleg abban az egyensúlyi pontban vagyunk, amelyben csak azok a szereplők nem csálnak valamekkora mértékben adót, akik mindenki más csalása esetén sem tennének így.

Nem egyértelmű azonban az, hogy a versenytársak milyen módon hatnak egymás viselkedésére; találkoztunk példákkal közvetlen, modellkövetés jellegű kapcsolattal és közvetett, az ármechanizmuson keresztül megvalósuló hatással is. Valószínűnek tűnik, hogy a legtöbb esetben az adócsaló vállalkozások magas aránya kényszerítő tényezőként hat az adott ágazat versenyhelyzetére, hiszen egy vállalat sem tudná az árakat ennyire alacsonyan tartani, ha teljes mértékben bejelentené alkalmazottait. Következésképpen a rejtett gazdaság visszaszorítása egy-egy piacon a törvényesen működő vállalkozások kritikus arányának átlépése után válhat nagyobb mértékűvé, avagy egyedi, a piaci viszonyokkal nyíltan

szembeforduló vállalkozások esetében fordulhat csak elő.

Az üzleti partnerek számos esetben konkrét és közvetlen hatással voltak az interjúalanyok adócsaló viselkedésére (például az alvállalkozó vagy a vevő kimondottan kéri, hogy ne adjanak számlát, vagy kisebb összegről adják azt).

Alkalmazott technológia és adócsalás.

Erre a feltételezésre vonatkozóan nagyon eltérők a tapasztalataink, sok válaszoló szerint nincs kapcsolat az alkalmazott technológia specializáltsága és a munkaadók bejelentése között, mivel a munkaügyi viszony egyébként is kölcsönös bizalmon alapul, amit nem kell megerősíteni formális szerződéssel. Ezzel szemben számos vélemény – főleg a mezőgazdaságban – azt hangsúlyozta, hogy a technológiai váltás (hatékonyabb gépek alkalmazása) növeli a nyereségességet, és csökkenti a munkaerőigényt, ami azt eredményezi, hogy a megmaradó munkavállalókat inkább bejelentik a cégek. Ennek az is az oka, hogy a vállalkozók igyekeznek a vállalkozás működését a megbízhatóbb, fontosabb munkavállalók regisztrált foglalkoztatása révén stabilizálni, kiszámíthatóbbá tenni. Ugyanakkor ez a kapcsolat is csupán a bérek részleges regisztrálása/nem regisztrálása tekintetében áll fent.

Ezek alapján az valószínűsíthető, hogy az alkalmazott technológia hatással van a bérek eltitkolására, azonban e kapcsolat függ a munkaadó és munkavállaló között fennálló bizalmi viszonytól.

Állami megrendelések és az adócsalás.

Kizárólag az építőiparban talákoztunk nagyobb mértékben állami megrendeléseket kielégítő vállalkozásokkal, így megállapításaink relatíve szűk empirikus anyagon nyugszanak.

Az állami megrendelések szerepe kettős az interjúalanyok véleménye alapján. Egyrészt, az állam is felelős az építőipar illegális tevékenységének egy részéért, az állam korrupciós kínálata révén. Ugyanis a nagyobb cégek, amelyek az állami megrendelésekre pályáznak, a vételár egy részét kénytelenek visszajuttatni bizonyos politikusoknak, bürokrátáknak. Ez a jelenség többnyire olyan nagyobb vállalatokra jellemző, amelyek a fővállalkozó szerepét töltik be. Másrészt, a kisebb vállalkozásokat, amelyek a legtöbb esetben a tényleges munkát végzik az állami megrendelések esetén, gyakrabban ellenőrzik. Így az állam rákényszerít számos építőipari vállalkozást, hogy legalább akkor ragasszon bélyeget az alkalmi munkavállalói könyvekbe, ha állami építkezésen dolgoznak.

Az állam működésének megítélése és az adócsalás. Az állam megítélésének szerepét sajnos nem tudtuk keresztábra jellegű módszerrel elemezni, mert nem mutatkozott kellő variancia az állam működésére vonatkozó véleményekben. Összességében lesújtó volt a megkérdezettek véleménye az államról, az önkormányzatról, a kormányról. A célokkal többnyire egyetértenek, de hatékonytalannak, pazarlóknak és korruptnak tartják az állam működését. További módszertani problémát jelentett, hogy a pártpreferenciák jelentősen befolyásolták a kormányról kialakított véleményeket.

Ugyanakkor explicit kijelentések alapján erős, kauzális kapcsolat látszik kibontakozni az állam működésének megítélése és adócsaló magatartás között; valószínűsíthető, hogy jelentősen rontja az adófizetési morált az állam, a kormányzat negatív megítélése.

Az állami korrupció vélelmezett szintje és az adócsalás. A korrupciót elterjedtségét illetően az interjúalanyok véleménye, ha lehet, még egyöntetűbben lesújtó volt, mint az állam működésének általános megítélésénél. Így a fentiekhez hasonló módszertani problémákkal kellett szembesülnünk ennek a hipotézisnek a vizsgálata során is. A néhány azonosított közvetlen utalás alapján hasonló összefüggést tudunk valószínűsíteni, mint az előző bekezdésben.

A rejtett gazdaságban való részvételt meghatározó költség–haszon viszonyok. A béreltitkolás mértéke és módja legnagyobb mértékben a büntetés mértékével, és a lebukás valószínűségével, tehát a várható büntetés értékével áll kapcsolatban. Az interjúk tanúsága szerint a kapcsolat a közgazdasági modellek által prediktált módon alakul. Az interjúalanyok

döntő többsége tudatosan kezeli a kérdést, részletesen ismerik a lehetőségeiket, lebukási esélyeket. Másrészt, az adócsalási magatartást morális megfontolások, morális költségek befolyásolják, amelyek vagy belsők, vagy külsők. Belső morális költségek egyszerűen az adófizetésre, becsületességre készítető internalizált egyéni meggyőződés, normák esetében lépnek fel, a külső morális költségek mértéke, pedig a vállalkozás viselkedése és a falu, lakóhely közösségének morális követelményei közti diszkrepancia mértékétől függ. Ugyanakkor a legtöbb esetben azt tapasztaltuk, hogy a rejtett gazdaságban való részvételnek vagy nincs, vagy csak lényegében elhanyagolható morális költsége van a válaszolók számára. Érdekes módon ez alól kivételnek leginkább az idősebb korosztály tagjai tekinthetők, ami azt valószínűsíti, hogy az életkor és az adócsalás mértéke között fordított a kapcsolat.

Kiszabott büntetések közvetlen és közvetett hatása.

Tíz esetről számoltak be, hogy magát az interjúalanyt vagy pedig közeli ismerősét, partnerét bírságolták meg. Ezek közül összesen kettő olyan akadt, ahol a vállalkozás lényegesen visszafogta korábbi adócsalási tevékenységét. Amikor nem változott az adócsalás mértéke, akkor jellemzően mindent ugyan úgy csináltak tovább a vállalkozók, ahogy korábban, esetleg az adócsalási, rejtett foglalkoztatási módszereiken javítanak a lebukás tapasztalatainak fényében.

Az ellenőrzések és büntetések kiszabásának módja miatt a munkaadók sokszor ellenséges képet alakítanak ki az államról, az állami szervekről. Az ellenőrzések célja a megkérdezettek szerint, a „minél nagyobb büntetések kiszabása, sokszor teljesen következtlenül, érthetetlen módon”. „És nemcsak az ellenőrzések gyakoriságával van gond: nincs figyelmeztetés, egyből büntetés jár, holott sokszor akaratlanul hibázunk.” Egy esetben arra is volt példa, hogy a büntetés visszalökte a teljes illegalitásba a céget.

1.8. Munkanélküliség és rejtett foglalkoztatás.

A 2008-as kérdőíves adatfelvétel segítségével lehetővé vált, hogy a kérdés idejében éppen nem dolgozó, munkanélküli vagy inaktív népesség esetében is vizsgáljuk, hogy mennyire érintettek a rejtett gazdaságban. A kutatás során azt is felmértük, hogy az inaktívak végeznek-e nem bejelentett munkát. Az ilyen munkavégzés az inaktívoknak csak 11%-ára volt *jellemző*, de a nem bejelentett munkavégzésről beszámoló túlnyomó többsége (mintegy 80%-a) kapott zsebbe vagy számlára fizetést. Az alacsony esetszámok miatt itt is óvatosan kell az eredményeket értelmezni, de az látható, hogy az inaktívak munkavégzése általában kapcsolódik a fekete vagy szürkegazdasághoz.

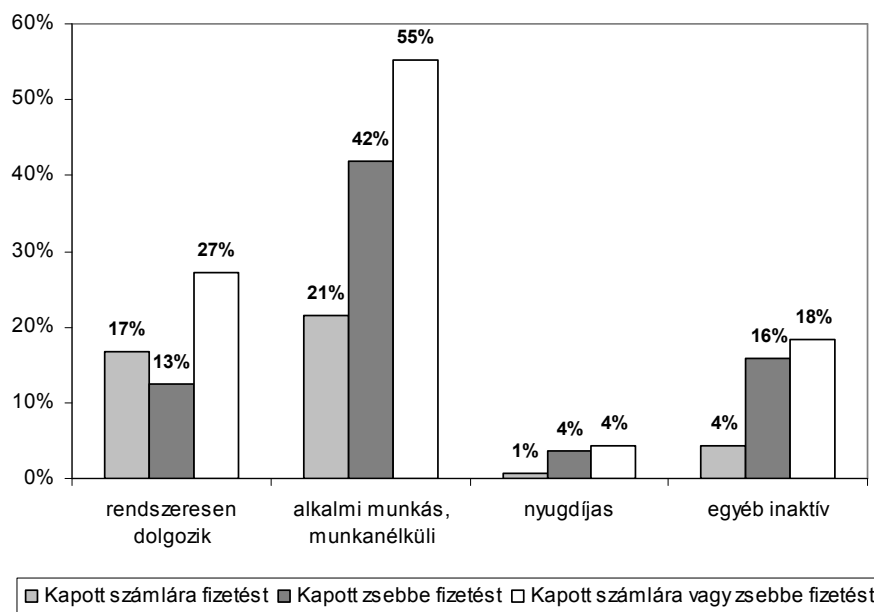
A munkanélküliség ugyanakkor nemcsak mintegy jelenbeli állapot hat a rejtett gazdaságban való munkavégzésre. A munkagazdasági kutatások megállapítják, hogy annál nehezebb egy munkanélkülinek elhelyezkednie, minél hosszabb időt töltött előzőleg munka nélkül. Feltételezésünk szerint azok körében, akik hosszú ideig voltak munkanélküliek, nagyobb lehet a rejtett gazdaságban való érintettség, mivel nehezebben találnak munkát a hivatalos munkaerőpiacon.

Az eredmények e feltételezést erősítik meg. Azok körében, akik egy évnél hosszabb ideig voltak munkanélküliek az átlagosnál tíz százalékponttal magasabb, 25% a zsebbe fizetést kapók aránya. Azok körében viszont, akik nem voltak munkanélküliek az átlagosnál alacsonyabb, mindössze kilenc százalék ez az arány. A számlára fizetést felvevők aránya azonban nem a leghosszabb munkanélküliségi tapasztalattal rendelkezők között a legmagasabb, hanem azok körében, akik fél évnél rövidebb ideig voltak munkanélküliek. Mivel ebben a csoportban a zsebbe fizetést kapók aránya is viszonylag magas, így összességében a rejtett gazdaságban való érintettsége is ennek a csoportnak a legjelentősebb.

A gazdaságilag aktív, azonban rendszeres munkával nem rendelkezők (alkalmi munkások,

munkanélküliek) voltak leginkább érintettek a rejtett gazdaságban való munkavégzésben. A szóban forgó csoport 42%-a kapott zsebbe fizetést és 21%-a végzett számlás munkát a kérdezést megelőző két évben, tehát összességében 55%-uk volt érintett a rejtett gazdaságban való munkavégzésben. A rendszeresen dolgozók körében a zsebbe fizetést kapók aránya nagyjából átlagos, a számlás munkát végzők aránya a teljes mintára jellemző 14%-nál némileg magasabb, 17%-os. Összességében a rendszeresen dolgozók a rejtett gazdaságban való munkában átlagos mértékben vesznek részt. Figyelemre méltó az is, hogy a nem nyugdíjas inaktívak (tanulók, egyéb inaktívak) körében a teljes mintára jellemző átlagnak megfelelő azok aránya, akik valamilyen munkavégzésért zsebbe kaptak fizetést.

1.7. ábra: Rejtett foglalkoztatás a munkaerőpiaci státusz szerint, 2007-2008, (N=2000 és N = 1000)

Az alkalmazottak és alkalmi munkások esetében a foglalkozásuk jellege illetve az iparág amelyben dolgoznak, befolyásolja a rejtett gazdaságban való munkavégzést. A szellemi foglalkozásúak körében csak 2% azok aránya, akik kaptak zsebbe fizetést, ami lényegesen alacsonyabb arány, mint a fizikai foglalkozásúak esetében mért 8%-os arány. A számlára fizetést kapók aránya viszont a szellemiek körében magasabb, összességében 22%-uk kapott számlára fizetést, míg a fizikai foglalkozásúak esetében ez 18%-ra jellemző. Ugyanakkor meglepő, hogy a vezető foglalkozásúak körében a zsebbe fizetést kapók aránya nagyon magas (15%).

Az interjúk vizsgálat tapasztalataira alapozva egy kismintás adatfelvétel során közel 160 olyan foglalkoztatottat kérdeztünk meg 2008 áprilisában Szabolcs-Szatmár-Bereg és Győr-Moson-Sopron megyében, valamint Budapesten, akik a kérdezés időpontjában alkalmi munkavállaló könyvvel voltak foglalkoztatva.

A kutatás során a rejtett foglalkoztatás nagyon nagy súlyára derült fény a megkérdezett foglalkoztatottak korábbi munkahelyét tekintve.

1.1. táblázat: A fizetés módja 2007-ben az első munkahelyen, fő

Hogyan kapta a fizetést az első munkahelyén?	Válaszadók száma
Minimálbér fölött, teljes összeggel bejelentve	15
Minimálbér fölött bejelentve, de kapott zsebbe is	2
Minimálbérrel bejelentve, de kapott zsebbe is	1
Minimálbérrel bejelentve, annyit is kapott	9
AM-könyvre kapott és ezen felül zsebre	17
AM-könyvre kapott, szabályosan	69
Számlára kapott pénzt	9
Csak zsebbe kapott pénzt	13
Egyéb	3
Összesen	138

Azok között, akik már voltak munkanélküliek életük során, az átlagosnál gyakoribb volt, hogy rendszeresen számlával vették fel jövedelmük egy részét 2007-ben, és ugyancsak az átlagosnál valamivel nagyobb arányban találunk köztük olyanokat, akik 2007 folyamán zsebbe kaptak jövedelmet.

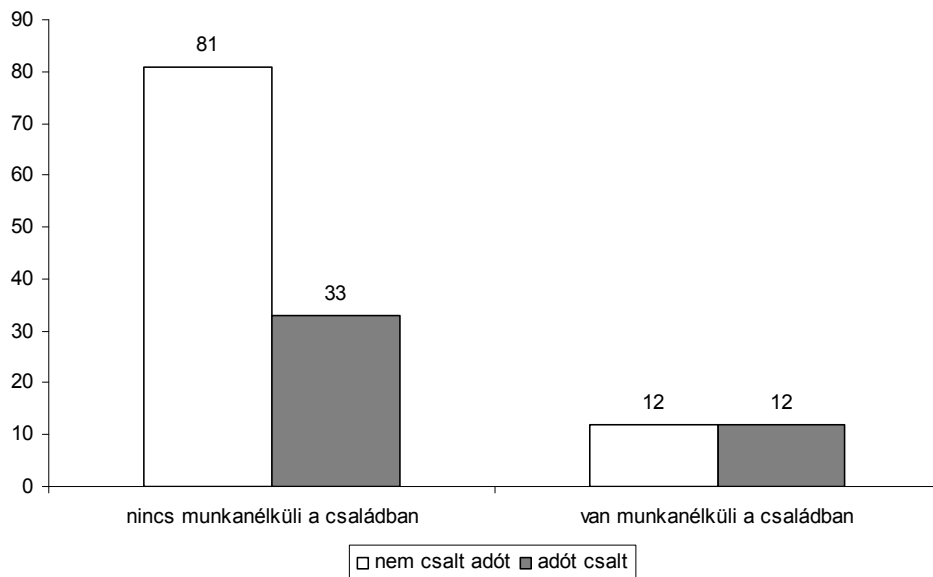
Egy összefoglaló mutató segítségével megvizsgáltuk, hogy a megkérdezettek milyen arányban kerültek kapcsolatba a feketegazdasággal be nem jelentett, vagy aluljelentett, esetleg színlelt szerződéssel történő munkavégzés formájában. Független változónk kétértékű: egyes értéket vesz fel, ha a megkérdezett fizetése egészét, vagy egy részét feketén vagy szürkén (zsebbe, vagy számlára) kapta első 2007. évi munkahelyén és nullát, ha nem. A kérdésre érdemben válaszolók közül 93-an mondták, hogy nem vettek fel zsebbe vagy számlára munkajövedelmet, azaz nem csaltak vagy kerültek ki adót (67 százalék) és 45-en számoltak be adócsalásról (33 százalék).

A munkanélküliség előzetes megtapasztalása erősen differenciáló magyarázó változónak bizonyult. Ha nem volt egy családtag sem munkanélküli, akkor ez a legális kifizetési formákat valószínűsítette (1. ábra).

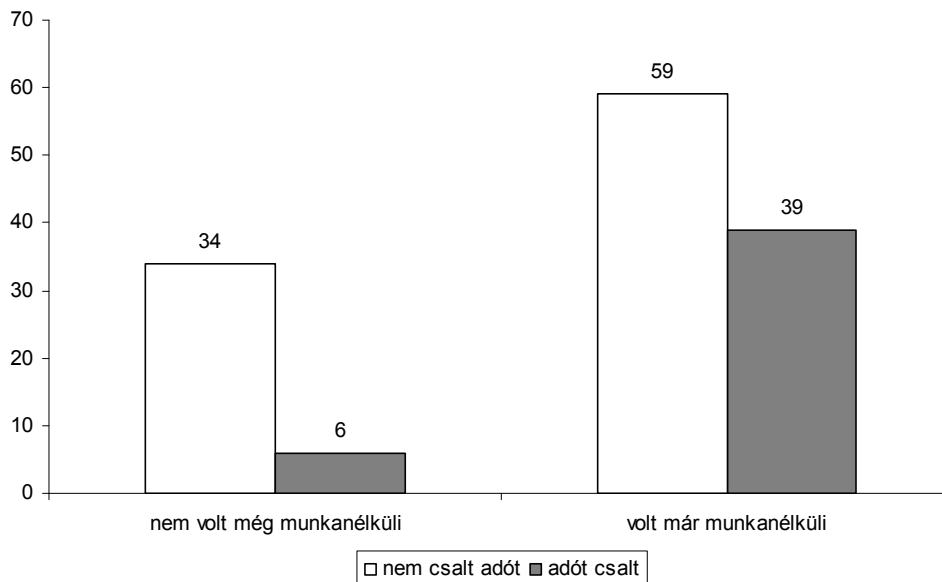
Nyilvánvalóbb a kapcsolat, ha magára a munkavállalóra vonatkoztatva nézzük ezt: azon AM-könyveseknek, akik már voltak munka nélkül életük során, közel 40 százaléka csalt (vagy került ki színlelt szerződéssel) adót 2007-ben első munkahelyén, azok között pedig, akik soha nem voltak munkanélküliek, csupán egyheted körüli (6 fő 40-ből) ez az arány (2. ábra).

A munkavállalók egyes jellemzői és az adócsalás melletti foglalkoztatás összefüggéseit egy többváltozós logit-moddellel is megvizsgáltuk. A vizsgálatban szerepeltetett magyarázó változók a kérdezett neme, vagyona (lakásának nagysága), iskolai végzettsége, munkaerőpiaci előtörténete (volt-e munkanélküli?), valamint a család aktív keresőinek munkaerőpiaci helyzete (van-e munkanélküli a családban?). Amennyiben e tényezőket egyszerre, egymással kontrollálva vonjuk be az elemzésbe, az hozzájárulhat annak megértéséhez, mitől függ a kérdezettek hajlandósága olyan kifizetési formák elfogadására, amelyek adócsalást valószínűsítanak meg vagy a színlelt szerződések tilalmát sértik.

1.8. ábra: A legálisan és adócsalás, adóeltitkolás mellett jövedelemhez jutók száma aszerint, hogy van-e munkanélküli családtag a kérdezett családjában, 2007, fő

1.9. ábra: A legálisan és adócsalás mellett jövedelemhez jutók száma aszerint, hogy a kérdezett volt-e már munkanélküli, 2007, fő

Az eredményeket a 2. táblázatban láthatjuk. A kérdezett neme (1 – nő, 2 – férfi), az iskolai végzettsége (1 – legfeljebb 8 osztály, 2 – több mint 8 osztály) és vagyoni helyzete (1 – lakásának alapterülete legfeljebb 40 m², 2 – több mint 40 m²) mellett a munkanélküliség szerepét vizsgáltuk. Az első modellben azt, hogy a család jövedelmi bizonytalansága (volt-e munkanélküli a családban?) mennyiben befolyásolja az adócsalás melletti foglalkoztatást. Eredményül azt kaptuk, hogy a kérdezett nemének és iskolai végzettségének, vagyoni

helyzetének figyelembe vétele mellett sem tűnik el ez a hatás: ha volt munkanélküli a családban, akkor nagyobb a valószínűsége az adócsalást megvalósító kifizetések elfogadásának, az adócsalás melletti munkavégzésnek. A nők itt is kevésbé normaszegők, ám a rosszabb vagyoni helyzet és a magasabb iskolai végzettség az adócsalás elfogadását valószínűsíti. Ugyanakkor, ha az egyéni munkaerőpiaci történet hatását vizsgáljuk, – közelebbről azt, hogy a munkanélküliség, mint saját tapasztalat, hajlamosítja-e az alkalmi munkavállalókat adócsalás melletti foglalkoztatási ajánlatok elfogadására – akkor azt láthatjuk, hogy ennek a tényezőnek már nem szignifikáns a hatása. Ellenben a rossz vagyoni helyzet (amit a kis lakás létével közelítettünk) jelentős befolyásoló és a rejtett foglalkoztatás elfogadását növelő tényező.

1.2. táblázat: Az adócsalás melletti kifizetés és a foglalkoztatott jellemzői, 2007, logit modell

Függő változó: adócsalás 2007-ben az első munkahelyen (ADOC SAL1)	Modell1: Munkanélküli a családban	Modell2: Munkanélküliség mint saját tapasztalat
	Koefficiens	koefficiens
Nem	0,758*	0,586
Iskola	1,666**	1,428**
Munkanélküli a családban	0,997*	-
Volt-e korábban munkanélküli	-	0,834
Lakás nagysága	-0,489**	-0,520**
LR chi ²	27,84	26,89
Prob.	0,000	0,000
Pseudo R ²	0,1649	0,1593
N	133	133

*: $p > 0,10$

** : $p > 0,05$

Az eredmények alapján az AM-könyves munkavállalók vizsgálata határozottan rámutat a munkanélküliség és a nem legális kifizetési formák elterjedtsége, illetve elfogadása közötti pozitív összefüggésre. Azok, akik erősebben érzik fenyegetve attól, hogy munkanélküliek lehetnek, mert közvetlen hozzátartozójuk munkanélküli, egyértelműen hajlamosabbak elfogadni a nem legális foglalkoztatotti státuszt és az adócsalásra építő kifizetési formákat. Ugyanilyen irányú hatást láthatunk a rossz vagyoni helyzet esetében is.

2. Adócsalás és adózási magatartás a magyar vállalati szektorban³

Az alábbiakban összefoglaljuk a kutatás azon fontosabb eredményeit, amelyet a 2007-ben sorra került 300 cégre kiterjedő vállalati empirikus vizsgálat alapján kaptunk. Ebben a vállalatok rejtett gazdaságban való részvételét, adózási magatartását és a rejtett foglalkoztatás elterjedtségét vizsgáltuk. A vizsgálat egy tizenkét éves kutatássorozat eddigi utolsó lépésének tekinthető, amelyben négy (1996-ben 1998-ben, 2001-ben és 2007-ben lebonyolított) vállalati adatfelvétel készült el.

2.1. Adócsalás és intézményi környezet

A rejtett gazdaság magyarországi súlyát a rendszerváltás után vizsgáló eddigi kutatásaink fő megállapítása szerint a gazdasági átmenet első szakaszában, a transzformációs válság idején a rejtett gazdaság súlya szükségképpen növekvő tendenciájú volt. Ezt a jelenséget elsősorban a jelentős mértékű gazdasági visszaesés, az adóellenőrzésre fordított források korlátozottsága, és az ellenőrzések kezdeti alacsony hatékonysága, a piaci intézmények fejletlensége, és a szerződéses kapcsolatok szétzilálódása magyarázta. Ezután a transzformációs visszaesést követő gazdasági fellendüléssel alapvetően megváltoztak a gazdasági szereplők (kormányzat, vállalkozások, háztartások) magatartását befolyásoló feltételek. A korábbi, a rejtett gazdaságban való részvételt ösztönző tényezők meggyengültek és érvényüket veszítették, és ezzel párhuzamosan nőtt az adóellenőrzés hatékonysága is. Ennek megfelelően megváltozott vállalkozók és háztartások rejtett gazdasággal kapcsolatos magatartása, csökkenni kezdett a rejtett gazdaság súlya, és a szerződéses, az adózási és a pénzügyi fegyelem megsértése egyaránt visszaszorult a magyar vállalati szektorban (Semjén–Tóth [2004]).

A kutatás során azzal a feltételezéssel élünk, hogy a vállalkozások adózási magatartását erőteljesen befolyásolja a formális intézményi környezetük és ezen belül az adózási környezetük. Minél nagyobb egy adott cégre nézve az adófizetés tranzakciós költsége, minél bonyolultabbnak találja az adójogszabályokat, és minél inkább negatívan befolyásolják azok gyakori változásai a cég üzleti kalkulációjának biztonságát, általában annál kevésbé lesz hajlandó a cég pontosan, az előírtaknak megfelelően fizetni az adókat, és annál inkább lesz normaszegő szerződéses kapcsolataiban is. A formális intézményi környezet – amelynek hatása cégenként különböző erősséggel érvényesülhet – tehát közvetlenül befolyásolja a cégek adózási magatartását, és feltehetően hatással van a cégek szerződéses fegyelmeire is. Bár a formális és informális intézmények fejlődése egymástól függetlenül történik és ezek elemzése elkülönülten is lehetséges, érdemes tekintetbe vennünk ezek egymásra hatásait (North [1994b]) és elemeznünk, hogy a formális intézmények tényleges működése hogyan hat vissza az informális intézményekre, így a vállalkozások által irányadónak vett normákra és e normák által szabályozott magatartásra.

Az alábbiakban a formális intézményekkel összefüggésben a *magyarországi közepes és nagy vállalatok* szerződéses fegyelme és adózási magatartásának két összetevőjét vizsgáljuk: egyrészt az adózási fegyelmet, másrészt az adócsalással kapcsolatos vállalati magatartást. A rejtett gazdaságnak csupán egyetlen szegmensére koncentrálnunk, mégpedig a (regisztrált)

³ Lásd bővebben: Semjén András–Tóth István János (2009): Intézményi környezet, szerződéses fegyelem és adózási magatartás. In: Semjén A. – Tóth I. J. (szerk.): *Rejtett gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemelvitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. KTI Könyvek 11., MTA KTI, Budapest, 200-227.

vállalkozások nemhivatalos (nem bevallott, eltitkolt) gazdasági tevékenységére – ennek szubjektív érzékelését és a cégekre gyakorolt hatásainak változását vizsgáljuk.

Két kérdést állítunk a középpontba: egyrészt arra törekszük, hogy röviden bemutassuk a vizsgált időszak (1996-2007) alatt a magyar vállalati szférában az adócsalásra, a formális intézményi környezet változásaira, a szerződéses fegyelem különböző vetületeire és az adózási fegyelemre vonatkozó tendenciákat. Másrészt vállalati szintű adatok segítségével elemezni kívánjuk a formális intézmények lehetséges hatásait a cégek adózási viselkedésére is. A szerződéses fegyelem vizsgálatokor kontextuális tényezőként tekintetbe vesszük a fizetési fegyelem vevő oldali megsértését, a lánctartozás jelenségét.

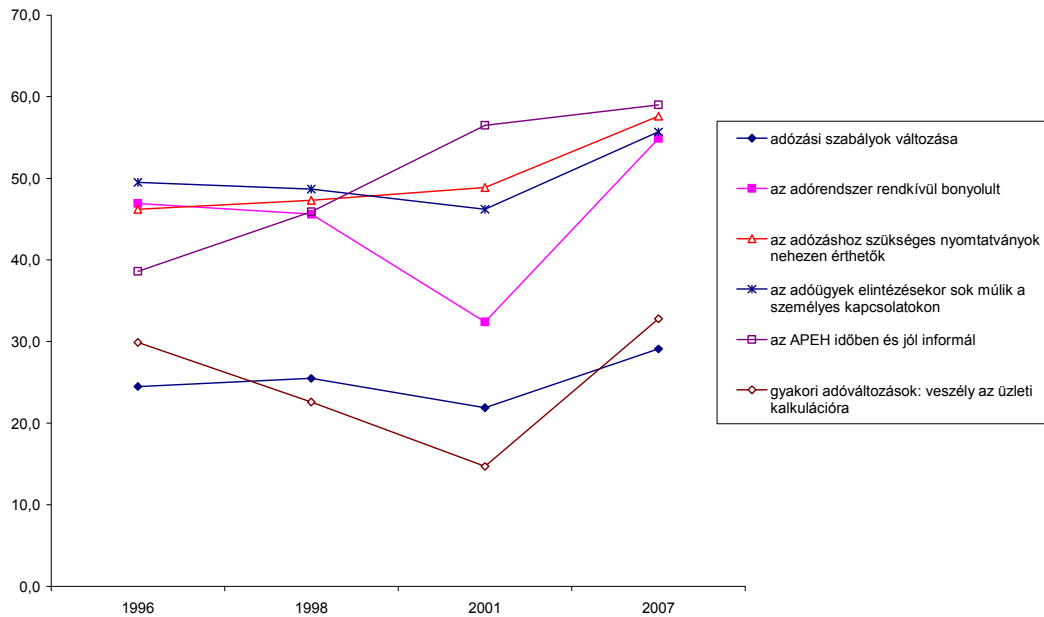
Tizenkét év alatt *négy adatfelvételt* folytattunk az *50 főnél többet foglalkoztató magyar vállalkozások* körében. Az adatfelvételek módszere minden esetben személyes megkérdezésen alapuló kérdőíves vizsgálat volt, amelynek keretében *esetenként nagyjából 300 magyarországi cég* vezetője válaszolt kérdéseinkre. Az egyes adatfelvételek során alkalmazott kérdőívek jelentős mértékben átfedték egymást: mindegyikük tartalmazott olyan kérdéseket, melyeket mind a négy alkalommal változatlan formában tettünk fel a kérdezetteknek.

2.2. Intézményi környezet

A kutatás során vizsgált egyik központi terület az intézményi környezet vállalati percepciója volt. Ma már széles körben elfogadott nézet, hogy egy gazdaságban a gazdasági életet szabályozó intézmények fontos keretét adják vállalatok működésének, és az intézményi környezet rugalmassága, adaptivitása fontos mércéje egy gazdaság fejlődőképességének (North [1981]), illetve versenyképességének (Kauffman–Kraay–Mastruzzi [2003], IBRD-World Bank [2004], IBRD-World Bank [2005]).

Az intézményi környezet minősége mérhető az intézményrendszer működése során megfigyelhető reál-indikátorokon (például egy új cég piacra lépéséhez szükséges idő napokban, vagy bizonyos engedélyek megszerzéséhez szükséges lépések száma) keresztül, de mérhető olyan szubjektív indikátorokon keresztül is, amelyeknél a gazdasági szereplők intézményi környezetről adott percepciója áll a középpontban (Kaufmann–Kraay–Mastruzzi [2003], illetve Kaufmann–Kraay–Mastruzzi [2005], Djankov et al. [2005]). Kutatásunk során mi az utóbbi, a szubjektív indikátorokra építő megközelítést választottuk, amelyhez az adatokat az előzőekben bemutatott egymást követő vállalati adatfelvételek adták.

2.1. ábra: Az intézményi környezet vállalati percepciója, 1996-2007, %

Megjegyzés: Az intézményrendszer egyes aspektusait bemutató különböző kijelentések (kérdések) esetében az ábrán az alábbi mutatók szerepelnek:

- „adózási szabályok változásai”: a „gyakran változnak” válaszok aránya;
- „az adózáshoz szükséges nyomtatványok nehezen érthetők”, „az adóhatóság jól informál”, „az adórendszer rendkívül bonyolult”, „az adóügyek elintézésakor sok múlik a személyes kapcsolatokon” kérdések: a „teljes mértékben igaz” és a „részben igaz” válaszok összege;
- „gyakori adóváltozások: veszély az üzleti kalkulációra” kérdés: az „igen” válaszok aránya.

Az intézményi környezet témánk – a rejtett gazdaság és az adózási magatartás – szempontjából elsőrendű fontosságú aspektusaira, az adórendszerre és az adóhatóságra vonatkozóan tettünk fel kérdéseket a cégek vezetőinek.

Ezek a kérdések az alábbi területeket ölelték fel:

- Adózási szabályok változási gyakoriságának megítélése, és e változások hatása a cég üzleti kalkulációjára;
- Az adózási szabályok bonyolultsága és közérthetősége;
- Személyes kapcsolatok szerepe az APEH-nél egy vitás ügy elintézésekor;
- Az APEH mint szolgáltató, adózókat tájékoztató intézmény megítélése.

Az eredmények szerint 1996 és 2001 között a legtöbb vizsgált mutató tekintetében egyértelműen inkább javuló, ezt követően azonban inkább romló tendencia jellemzi az intézményi környezet vállalati percepcióját (2.1. ábra). Rosszabb lett az adórendszer gyakori változásának, e változások üzleti kalkulációra gyakorolt hatásának, az adórendszer bonyolultságának és az adózási szabályok érthetőségének megítélése. Az adórendszer változásait a cégek ma már egyöntetűen sokallják: 2007-ben 97,4%-uk tartotta túl gyakorinak ezeket a változtatásokat. Ennek megfelelően az adórendszer változásai sokkal érzékenyebben érintették a vállalatokat 2007-ben, mint 2001-ben: a 2001-es 35%-kal szemben 2007-ben már a cégek 67%-a állította azt, hogy az adózási változtatások mértéke már veszélyezteti az üzleti kalkuláció biztonságát. Az adózási változások üzleti kalkulációra gyakorolt hatásának megítélése tehát a kilencvenes években megfigyelhető nagymérvű javulás után a 2000-es években annyit romlott, hogy 4 százalékont híján az 1996-2001 közti jelentős javulás egésze

odaveszett (1996-ban még a cégek 71%-a vélekedett így). A változások mértékét 2007-ben különösen nagy arányban érezték veszélyesnek üzleti kalkulációjukra a kisebb cégek (77%), a többségében magyar tulajdonban lévő cégek (72%), valamint az árbevételük 21-50%-át exportból szerző cégek (83%).

Az adózási szabályokat 2007-ben bonyolultnak, illetve nehezen érthetőnek tartotta a megkérdezett cégek 79%-a, illetve és 57%-a (a 2001-es 67%-kal, illetve 49%-kal szemben). A kisebb (100 fő alatti) cégek az átlagnál határozottan nagyobb arányban (84%) tartották bonyolultnak az adózási szabályokat.

Az APEH mint szolgáltató intézmény megítélésében az 1996 és 2001 közt észlelhető egyértelműen pozitív változások 2001 és 2007 közt nagyrészt elolvadnak: az „APEH időben és jól informál adózási ügyekben” véleménnyel teljesen azonosulók aránya ugyan 1996 és 2001 között 8 százalékponttal nő (12-ről 20%-ra), ám 2001 és 2007 között a korábbi javulás nagy része (a 8-ból 6 százalékpont!) eltűnik, és a teljesen egyetértők aránya 14%-ra esik vissza. A fenti állítást teljesen elutasítók aránya ugyanakkor 1996 és 2007 között mindvégig csökken, ám a 2001 és 2007 közötti csökkenés minimális mértékű, ezalatt az időszak alatt inkább stagnálónak mondható ez az arány. Ezzel párhuzamosan ebben a periódusban (2001 és 2006 között) a köztes „csak részben igaz” válaszlehetőséget választók aránya rendkívüli mértékben megugrik.

A korrupció kérdéskörét két megközelítésből is vizsgáltuk. Először arra kerestünk választ, hogy milyen szerepe van a kérdeztettek szerint a személyes kapcsolatoknak az adóhatóságnál a vitás ügyek elintézésében. Korábbi munkánkkal (Semjén–Tóth [2004]) összhangban a személyes kapcsolatok fontosságáról alkotott véleményt a korrupció elterjedtségére vonatkozó látenciaindikatorként értelmezzük, és az e kérdésre adott válaszok szintjéből és változási tendenciából az adóigazgatással és adóellenőrzéssel kapcsolatos korrupció mértékére és időbeli alakulására következtetünk. Másrészt a 2007. évi felvételben néhány konkrétan a kormányzati bürokrácia működésére, ezen belül a jogbiztosnagra, illetve a korrupcióra vonatkozó kérdést is feltettünk. E kérdések részben a cégvezetők korrupciós jelenségekkel kapcsolatos általános percepciójára, részben pedig a cégük saját piacán érvényesülő korrupció általuk becsült elterjedtségére vonatkoztak.

Míg a kilencvenes években a korrupció percepciója jól érzékelhetően jelentősen visszaszorult, 2001 után e percepció szintje gyakorlatilag stagnál. A vitás adóügyek rendezésben a személyes kapcsolatok fontosságára vonatkozó kérdésünkre adott válaszok megoszlása (amely korábban, 1996 és 2001 között még jelentős pozitív elmozdulást mutatott) csak minimális mértékben változott a 2001-es adatfelvétel óta⁴. Eredményeink tehát arra utalnak, hogy a személyes kapcsolatok (és ezzel összefüggésben a korrupció) szerepe ma is jelentős lehet az APEH és a hazai vállalatok viszonyában. Nem állíthatjuk, hogy azok, akik a jó személyes kapcsolatok fontosságát hangsúlyozzák, mind közvetlenül tapasztalták, hogy az APEH munkatársai korrumpálhatók, de azt igenis feltételezhetjük, hogy „a jó személyes kapcsolatok” szerepének a megkérdezettek által vélelmezett fontossága a vitás adóügyek elintézése során a tágran értelmezett (kölcsonös szívességekre is kiterjedő) korrupció nem elhanyagolható jelenlétére utal az APEH ez irányú munkájában (Semjén–Tóth [2004]).

A személyes kapcsolatok szerepére vonatkozó visszatérő kérdésünkön túlmenően a 2007-es felvételben négy, a kormányzati bürokrácia működésével és a korrupcióval kapcsolatos, eltérő konkrétuságú kijelentést is megfogalmaztunk, és ezek elfogadottságára, a velük való azonosulás mértékére voltunk kíváncsiak (2.1. táblázat). A válaszokból az derül ki, hogy a cégek 75%-a (a 2. táblázat első állítására adott „ritkán” és „soha” válaszok arányának összege) egyáltalán nem bízik abban, hogy ha egy állami hivatalnok nem a szabályoknak megfelelően jár el, akkor a törvényes jogorvoslat útja a gyakorlatban is járható lenne. Ez

⁴ „Az APEH-ben egy-egy vitás ügy elintézésénél sok múlik a személyes kapcsolatokon” kérdésre a „teljes mértékben igaz” választ adók aránya 2001 és 2007 között gyakorlatilag stagnált (42%-ról 41%-ra csökkent).

nézetünk szerint rendkívül magas arány, és azt mutatja, mennyire kevésbé bíznak a megkérdezettek az intézményrendszer kiszámíthatóságában, helyes működésében. Egy másik ezzel összefüggő állítás a korrupció lehetőségére vonatkozott, azt vizsgálta, ha egy cég fizet „csúszópénzt”, akkor hozzájut-e a kért szolgáltatáshoz. A „mindig” válaszok 12%-os aránya önmagában is elgondolkodtató, az pedig már egyenesen elszomorító, hogy a válaszadók 76%-a valamilyen mértékben (mindig, gyakran, vagy ritkán) elismerte a korrupció célravezető voltát. A harmadik állítás arra vonatkozott, hogy a kérdezett szerint annyira bevett gyakorlat-e a korrupció, hogy a cégek már a korrupciós jutalék mértékét is előre tudják. A válaszadók 13%-a szerint mindig lehet tudni előre a korrupciós szolgáltatás árát, és 35%-uk szerint gyakran tudható ez. E három, meglehetősen általános (inkább a közvélekedést, mint a közvetlen tapasztalatokat tükröző) állítással szemben az utolsó állítás már konkrétan a cég saját piacára vonatkozott, azaz arra, hogy ott mennyire lehet, illetve kell számítani korrupcióra a különböző engedélyek megszerzése vagy közbeszerzés esetén.

A cég saját piacára vonatkozó válaszok mindössze negyede ismeri el a korrupció valamilyen mértékű jelenlétét az adott piacon, és csupán a cégek mintegy 10%-a szerint jellemzi a korrupció mindig vagy gyakran piacukon a közszféra és a magáncégek közötti tipikus tranzakciókat (hivatali engedélyek és önkormányzati megrendelések). A korábbi, a korrupció általános percepciójára vonatkozó kérdéseinkre kapott válaszokból kirajzolódó meglehetősen negatív összképhez képest tehát a korrupció a cég saját piacán való elterjedtségéről jóval derűsebb képet festhetünk: saját piacuk fertőzöttségére vonatkozóan a cégvezetők általában kedvezőbben, mérsékeltebben, óvatosabban nyilatkoztak. Az ágazati hatások szerepe ugyanakkor igen erősnek tűnik e tekintetben: míg a teljes minta 4/5-e zárta ki a korrupció lehetőségét saját piacán a közszférával folytatott tranzakciók során, addig az építőipari cégeknek csak 45%-a vélekedett így.

2.1. táblázat: A jogbiztonság és a korrupció percepciója általában, illetve a korrupció elterjedése a cég piacán, 2007, %

	mindig	gyakran	ritkán	soha	összes	N
1. Ha egy kormányzati hivatalnok nem a szabályoknak megfelelően jár el, akkor a feletteséhez, vagy egy másik kormányzati hivatalhoz fordulok, hogy a szabályoknak megfelelő elbánáshoz jussak.	10,4	14,5	35,0	40,1	100,0	306
2. Ha egy cég „csúszópénzt” fizet egy kormányzati hivatalnoknak, akkor biztos, hogy megkapja a kért szolgáltatást.	12,1	37,5	26,8	23,6	100,0	205
3. A cégek előre tudják, hogy mennyi csúszópénzt kell adni.	13,3	35,4	22,4	27,9	100,0	176
4. Azon a piacon, amelyen cégem működik, csúszópénzt kell fizetni, ha egy cég hozzá akar jutni valamihez: például engedélyhez vagy önkormányzati megrendeléshez.	(3,1)	5,8	16,1	75,0	100,0	259

A fenti eredmények összességében a korrupció nem elhanyagolható jelenlétére utalnak a magyar gazdaságban bizonyos tranzakció típusoknál általában, és bizonyos cégcsoportok esetében különösen.

2.3. Adócsalás

Az alábbiakban négy olyan, az adócsalás elterjedtségére vonatkozó kérdés eredményeit elemezzük, melyek mindegyik vizsgálatunkban szerepeltek. Először is arra kértük a cégvezetőket, hogy becsüeljék meg a magyar gazdaság egészére, továbbá a cég verenyársaira,

valamint szerződéses/üzleti partnereire (azaz szállítóira és vevőire, megrendelőire) vonatkozóan, hogy mennyire jellemző körükben a számla nélküli értékesítés. Az eredmények e jelenség becsült mértékének változatlanságáról, illetve kismértékű csökkenéséről tanúskodnak. A számla nélküli értékesítés előfordulása különösen a versenytársak körében lett ritkább. Míg 1996-ban a válaszadók 33%-a szerint „gyakori” volt ez, addig 2007-ben már csak 10%-uk adta ezt a választ. Hozzá kell tennünk, hogy a magyar gazdaság egészére vonatkoztatva sokkal inkább negatív – és minden bizonnyal sztereotípiáktól sem mentes – kép rajzolódik ki: a válaszadók 72%-a szerint továbbra is gyakori a számla nélküli értékesítés a magyar gazdaság egészében, ami némileg magasabb arány, mint amit 2001-ben kaptunk.

Az üzleti partnerek (vevők, szállítók) számla nélküli értékesítésének elterjedtségére vonatkozó véleményekben nincs különbség az egyes cégcsoportok között. Ugyanez a helyzet a magyar gazdaság egészére vonatkozó kérdésre adott válasznál is. A javuló tendencia érzékelése minden cégcsoportban megfigyelhető. Ellenben a versenytársak esetében azok a cégek, amelyek külföldre is szállítanak, rendre pozitívabb véleménnyel vannak a versenytársakról, mint a csak belföldre szállítók. 2007-ben például a csak belföldre szállító cégek 18%-a szerint volt gyakori a cég versenytársainak körében a számla nélküli értékesítés, míg az exportálóknak csupán 8%-a vélekedett így.

Az elemzett időszak alatt csökkent a versenytársak rejtett gazdaságban való részvételének negatív hatása a cégek versenyhelyzetére. Mindez azt sugallja, hogy feltehetően csökkent az adócsalás versenytorzító hatása is. Ez a tendencia többé-kevésbé egyöntetűen érintette a különböző típusú cégeket, ágazati különbségek azonban tettenérhetők: mind a négy felvételünk esetében a feldolgozóipari cégek körében volt a legerősebben érezhető a versenytársak rejtett gazdaságban való részvételének negatív hatása a cég versenyhelyzetére.

2.2. táblázat: Kapcsolat az adócsalás a cég környezetében (vevők, szállítók, versenytársak) való előfordulása és a korrupciós kockázatok percepciója között, 2007
(gamma[#] értékek)

	Számla nélküli értékesítés az üzleti partnerek körében	Számla nélküli értékesítés a versenytársak körében	Versenytárs részvétele a rejtett gazdaságban
Hivatalos út járhatósága	n.sz.	n.sz.	n.sz.
A „csúszópénzt fizető” megkapja a szolgáltatást	0,195 ⁺	n.sz.	0,254 ^{**}
A cégek előre tudják mennyi csúszópénzt kell adni	0,422 ^{**}	0,247 [*]	0,231 [*]
Engedélyért, rendelésért a cég piacán csúszópénzt kell fizetni	0,593 ^{**}	0,446 ^{**}	0,464 ^{**}
Az adózási szabályok nehezen érthetőek	n.sz.	0,131 [*]	0,086 ⁺
Az APEH időben és jól informálja az adózókat	-0,124 ⁺	-0,174 [*]	-0,098 [*]
Az adórendszer gyakori változásai veszélyeztetik az üzleti kalkulációt	n.sz.	n.sz.	0,202 ^{**}

#/ a gamma asszociációs mutató két ordinális szintű változó közötti kapcsolat szorosságát méri. A mutató -1 és +1 között vehet fel értéket.

n.sz.: nem szignifikáns

+: p < 0,1

*: p < 0,05

**.: p < 0,01

Az egyes országokra vonatkozó szubjektív és kemény indikátorokat egyaránt tartalmazó kompozit mutatók összehasonlításán alapuló nemzetközi elemzések tapasztalatai szerint szoros kapcsolat mutatható az országok intézményi környezete, informális gazdaságuk mértéke valamint a korrupció érzékelt szintje között (Kaufmann, D.–A. Kraay–M. Mastruzzi [2003], IBRD–Word Bank [2004], IBRD–Word Bank [2005]). Kutatásunk során mi vállalati szintű adatok alapján vizsgáltuk a korrupcióra, az intézményi környezetre és az adócsalás előfordulására vonatkozó hazai vállalati vélemények közötti összefüggéseket. Eredményeink rendre megerősítik az informális gazdaság és a korrupció közötti pozitív kapcsolat létét: vállalati szinten is szoros pozitív kapcsolat mutatható ki a rejtett gazdaság érzékelése és a korrupció percepciója között. Másrészt az intézményi környezet megítélése és az adócsalás percepciója között is létezik pozitív összefüggés – bár ez jóval gyengébb az előzőekben leírtaknál (2.2. táblázat).

Az eredményeket úgy interpretálhatjuk, hogy az intézményi környezet vállalatra gyakorolt negatív hatása és az üzleti partnerek (vevők és szállítók) és a versenytársak körében megmutatkozó adócsalás versenytorzító hatása kölcsönösen felerősítik egymást. Ha pedig így van, akkor az intézményi környezet javítása önmagában is csökkentheti az adócsalás negatív hatásait.

2.4. Következtetések

A vállalati empirikus kutatás eredményei arra mutatnak, hogy 2001. évet követően alapvetően romlott a magyar cégek véleménye a formális intézményi környezetről, ezen belül az adórendszer működéséről: bonyolultabbá, áttekinthetlenebbé váltak az adózási szabályok, és ez a helyzet a korábbinál kedvezőtlenebbül érinti a vállalkozásokat. Ugyanakkor az adóhivatal vállalati megítélése ebben az időszakban is javult: a vállalati vélemények szerint 2007-ben az APEH a korábbiaknál jobban megfelel a szolgáltató közintézménnyel szembeni elvárásoknak, és némileg csökkent az adóhivatali korrupcióra utaló jelenségeket (a személyes kapcsolatok szerepe a vitás ügyek elintézésében) hangsúlyozó vállalati vélemények részaránya is. A korrupció a közszféra és a magánszféra közti gazdasági viszonyokban való általános elterjedtsége ennek ellenére is magasnak tűnik, egyes eredményeink pedig bizonyos tranzakciók esetében egyenesen a korrupció intézményesülésére utalnak. A korrupció vállalati percepciójára vonatkozó eredményeink feltehetően valódi változásokat tükröznek. Eredményeink az ágazati hatások fontosságára mutattak: az építőipari cégek a többi cégnél jóval nagyobb arányban számolnak be korrump ügyintézésről, illetve korrupciós kínálat megjelenéséről.

Az adócsalás elterjedtségéről alkotott véleményeket vizsgálva azt kaptuk, hogy 2001 és 2007 között feltehetően tovább csökkent az adócsalás (számla nélküli értékesítés) elterjedtsége a magyarországi közepes és nagy cégek körében, és csökkenhetett az adócsalás versenytorzító hatása is: a korábbinál kevésbé érzékelik ezt a versenyhelyzetükre veszélyesnek a cégek.

Eredményeink megerősítik az informális gazdaság és a korrupció közötti pozitív kapcsolat létét: szoros pozitív kapcsolat mutatható ki a rejtett gazdaság érzékelése és a korrupció percepciója között vállalati szinten. Másrészt az intézményi környezet megítélése és az adócsalás percepciója között is létezik egy pozitív összefüggés. Az intézményi környezet javulása, a formális intézmények működésében bekövetkező pozitív változások közvetlenül csökkenthetik az adócsalás negatív, piactorzító hatásait. Az adócsalás negatív hatásainak csökkentésében nemcsak az adócsalással szembeni fellépés, az ellenőrzés és a szankciók szigorítása játszhat szerepet, hanem a vállalkozások formális intézményi környezetének javítása, a szabályozás egyszerűsítése és átláthatóbbá tétele is.

Jelentősen romlott 2001 és 2007 között a cégek közötti szerződéses (szállítási) fegyelme. Ezzel együtt ugyan javult a megfigyelt cégek vevőinek fizetési fegyelme, de a részletes vizsgálat kimutatta, hogy itt nem valódi magatartásváltozásról van szó, hanem szerkezeti hatások, az exportáló cégek arányváltozása áll elsősorban e tendencia mögött. Az elemzés arra is rávilágított, hogy a lánc tartozásban való érintettség összefügg a szállítási fegyellemmel, rontja azt. A lánc tartozások elterjedését eredményező kormányzati intézkedések negatív hatásokkal jártak a magyar gazdaság versenyképességére, mivel hozzájárultak a szerződéses kapcsolatok romlásához, az üzleti kapcsolatokhoz szükséges bizalom csökkenéséhez, és aláásták a gazdasági növekedés intézményi alapjait.

Eredményeink szerint a teljes vizsgálati időszak egészében (2001-2007 között is) javult a cégek adózási fegyelme, ami a szerkezeti változás (összetételhatás) mellett jelentős részben a cégek magatartásában bekövetkezett pozitív változásoknak volt betudható. Az adózási fegyelem összetevőinek részletes vizsgálata a formális intézmények minősége és az adózási fegyelem közötti pozitív kapcsolatok létét húzza alá: a hatékonyabban, átláthatóbban működő formális intézmények jobb adózási fegyelmet eredményeznek. Végül a vállalatok pénzügyi (fizetési és az adózási) fegyelmének vizsgálata arra mutat, hogy 2001 után is folytatódott az e téren korábban is megfigyelt javuló tendencia. A vállalat vevőinek fizetési fegyelme ugyanakkor egyértelműen kihát a vállalat pénzügyi fegyelmére. A fizetési fegyelmet erodáló elhibázott kormányzati lépések hozzájárulhatnak a pénzügyi fegyelem hosszú távú

romlásához. Minél erősebb az adócsalás vesenytorzító hatása, annál valószínűbb a pénzügyi fegyelem megsértése.

3. A gazdasági szereplők magatartása és az adócsalás elterjedtségének változása⁵

A kutatási program harmadik részét a részben e kutatási program segítségével kifejlesztett ágensalapú adócsalás-szimulátor (TAXSIM) segítségével kapott eredmények adják. Ez elsőként használta Magyarországon az ágensalapú modellezés módszerét az adócsalás elterjedtségének és dinamikájának a gazdasági szereplők (kormányzat, vállalkozások, munkavállalók) magatartása, illetve magatartás változása függvényeként történő becslésére. A modellel három forgatókönyvet vizsgáltunk: a) a kormányzat javuló hatékonyságának hatása; b) egy vállalkozó döntése a rejtett foglalkoztatás megszüntetéséről c)

3.1. A TAXSIM modell

A TAXSIM modell egy tetszőleges piaci szektorral foglalkozik, amelyben négy fajta ágens szerepel: 1. munkavállaló, 2. munkaadó, 3. adóhatóság és 4. kormányzat. Az anyagi jólét a munkavállalóknál a nettó keresettől függ, míg a munkáltatók esetében a kereslet és a bruttó bérköltség függvénye. Egy munkahelyet tekintve, az adócsalás mértékét az érintett munkáltató és munkavállaló alkalmazáskor kötött egyezsége határozza meg. A kialakított alkalmazási típus megadja az alkalmazott nettó keresetét, illetve a munkáltató (termelési) költségeit, így mindkét résztvevő számára van motiváció az adócsalásra.

A kormányzat szolgáltatásokat nyújt, míg a hatóság a szabályok betartatásáért felel. A piaci kereslet a modellezett szektor viselkedésétől független komponens, és a munkavállalók, illetve munkáltatók technológiai és termelési szempontból homogének, ezért a versenyképességet az adózással kapcsolatos viselkedés határozza meg.

A modellben az adócsalás egy költségcsökkentő (illetve bevételnövelő) eljárás. Emiatt az irodalomban fellelhető klasszikus két, illetve három lehetőség (együtműködő-adócsaló, illetve együtműködő-adócsaló-szkeptikus) helyett az adócsalás egy kifinomultabb fogalma és e fogalomból következő operacionalizálás jobban illik a céljainkhoz. Ezért ötfajta bevételi lehetőség segítségével (amelyek Magyarországon a leginkább elterjedtek mint legális vagy illegális kifizetési módok) generáltunk kifizetési típusokat. Az így kapott típusok – szám szerint 23 – mindegyike a bejelentett bér, béren kívüli juttatás, számlára történő kifizetés, be nem jelentett bér és be nem jelentett természetbeli juttatás kombinációja (3.1. táblázat). Meg kell jegyeznünk, hogy a béren kívüli juttatás nem értelmezhető bejelentett bér nélkül, így azok a kombinációk (nyolc darab ilyen van), ahol előbbi az utóbbi nélkül szerepel, kimaradtak a kifizetési típusok közül. A kifizetési módokat három csoportba osztottuk: azok, ahol nincs bejelentett bér, azok az illegális (vagy rejtett), ahol csak bejelentett bér és béren kívüli juttatás van legális típusúak. Az összes maradék kombináció vegyes kifizetési típusú.

⁵ Lásd bővebben: Szabó Attila – Gulyás László – Tóth István János (2009): Adócsalás elterjedtségének változása –becslések a TAXSIM ágensalapú adócsalás-szimulátor segítségével. In: Semjén A. – Tóth I. J. (szerk.): *Rejtett gazdaság. Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemelvitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. KTI Könyvek 11., MTA KTI, Budapest, 65-83.

3.1. táblázat: A munkajövedelmek 23-féle kifizetési típusa

sorszám	Bejelentett bérfizetés	Béren kívüli juttatások	Számlás kifizetés	Zsebbe fizetés	Természetben való fizetés	Típus
1	•					Legális
2	•	•				Legális
3	•		•			Vegyés
4	•			•		Vegyés
5	•				•	Vegyés
6	•	•	•			Vegyés
7	•	•		•		Vegyés
8	•	•			•	Vegyés
9	•		•	•		Vegyés
10	•		•		•	Vegyés
11	•			•	•	Vegyés
12	•	•	•	•		Vegyés
13	•	•	•		•	Vegyés
14	•	•		•	•	Vegyés
15	•		•	•	•	Vegyés
16	•	•	•	•	•	Vegyés
17			•			Rejtett
18			•	•		Rejtett
19			•		•	Rejtett
20			•	•	•	Rejtett
21				•		Rejtett
22				•	•	Rejtett
23					•	Rejtett

Megjegyzés: a táblázat celláiban lévő pontok jelzik az adott kifizetési forma megvalósulását.

Az ágensek nem ismerik az adóhatóság tényleges hatékonyságát, illetve a kormányzat pontos viselkedését. Ezeket a saját tapasztalataik és a szociális hálózatukon keresztül velük kapcsolatban álló ágensek információi alapján becslik meg. Az ágenseken felül a modell utolsó nagy komponense a szociális hálózat: mind a munkavállalók, mind a munkáltatók rendelkeznek kapcsolati hálóval. A munkakeresők és a munkaadók a megszerzett tudásukat egy tárgyalási folyamat során használják fel, amikor egy munkavállaló jelentkezik egy munkaadó által hirdetett állásra. A tárgyalás alatt a két fél új munkahellyel szembeni elvárásai a kormányzattal kapcsolatos elégedettségtől és az (esetleges) adócsalás becsült előnyétől és hátrányaitól függenek. A részt vevő ágensek adóhatósággal kapcsolatos saját tapasztalatai (adóellenőrzések) és a szociális hálózatból származó információk határozzák meg az adócsalás becsült előnyét és hátrányait. Feltesszük, hogy minden ágens rendszeresen igénybe vesz kormányzati szolgáltatásokat (például a vállalat bejegyeztet egy márkanévet, egy állampolgár útlevelet igényel stb.). Az igénybe vett szolgáltatások minősége (az ágens által tapasztalt hatékonyság, korrupció stb.) meghatározza az ágens kormányzattal kapcsolatos elégedettségét.

A piaci szektor modellje a lehető legegyszerűbb. A piac a legolcsóbb termékeket vásárolja fel először. Ha a kereslet alacsonyabb a kínálatnál, a legmagasabb áron termelő vállalatok veszteségessé válnak, ami az adócsalás irányába tereli őket. A munkavállalók hasonló helyzetbe kerülhetnek: a hosszú ideje állást keresők figyelmen kívül hagyják a munkahellyel

szemben támasztott korábbi követelményeiket, és az első adandó állást elfogadják (az álláskereső türelme a legutóbbi folyamatos alkalmazotti státus hosszától függ).

3.2. Első forgatókönyv: a kormányzati szolgáltatások javuló hatékonysága

Az adócsalás jelenségét a közgazdasági irodalom többsége mint a társadalmi jólét szempontjából nemkívánatos tényezőt írja le. Ezzel szemben az úgynevezett alkotmányjogi iskola képviselői (*Brennan–Buchanan* [1993]) szerint az adócsalás lehet olyan eszköz is az adófizetők kezében, amelynek segítségével az adózó szembeszállhat a kormányzat indokolatlan és ellenőrizhetetlen bevételeisével (*Spicer* [1993]). Ennek az összefüggésnek a tekintetében vethető fel, hogy minél valószínűbb, hogy kormányzati kudarcokból⁶ következően a közpénzek allokációja nem hatékony, annál alacsonyabb az adócsalásból származó társadalmi „veszteség” is (*Cullis–Jones* [2003]). Szélsőséges esetben, ha a közsféra alacsony hatékonysága miatt az adóbevételekből finanszírozott közszolgáltatások színvonala rendkívül alacsony, vagy ha a kormányzati vezetők, tisztségviselők „saját zsebre dolgoznak”, és az adóbevételeket magáncéljaikra használják fel, akkor az adócsalás nem csökkenti, hanem inkább növeli a társadalmi jólétet.

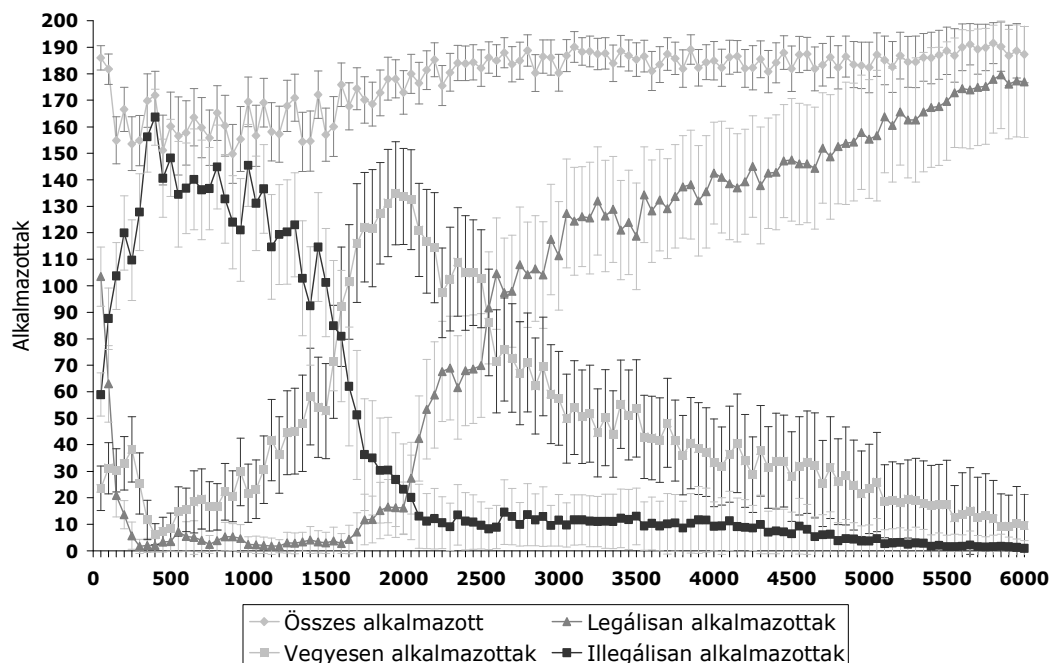
Az összefüggés a közszeaktor által nyújtott szolgáltatások színvonala és az adómorál között ennek megfelelően nem lehet egyirányú. Nemcsak az adómorál hanyatlása, az adócsalás elterjedése vezethet a közszolgáltatások színvonalának csökkenéséhez az állami bevételek csökkenésén keresztül, hanem a nem hatékony állam, illetve a közjavak nem hatékony kormányzati kínálata is megteremti az adómorál csökkenésének feltételeit, és hozzájárul az adócsalás növekedéséhez. Ennek megfelelően az adócsalás elleni fellépés egyik eszköze lehet a kormányzati hatékonyság javítása, aminek eredményeképpen adott nagyságú adóbevételből a kormányzat a közjavak korábbinál nagyobb kínálatát tudja biztosítani (*Tóth* [2006]). Ha nő a kormányzat hatékonysága (az adóterhelés növekedése nélkül növekszik a közjavak kínálata), az pozitívan hat az adómorálra, és csökkenti az adócsalás elterjedtségét. Másfelől a magasabb adóráták önmagukban nem okoznak automatikusan elterjedtebb adócsalást, ha a magasabb adóterhelésű országban a kormányzat hatékonyabb, és a közjavak előállításának szintje is magasabb. Ehhez hasonló összefüggés figyelhető meg a külföldi befektetések, az adóráták és a kormányzati hatékonyság között (*Ivanyna* [2008]).

Az elmondottaknak megfelelően az első forgatókönyvben azt feltételezzük, hogy a kormányzat hatékonyságának növekedése, illetve e hatékonyságnövekedés munkavállalói és munkaadói fogadtatása csökkenti az adócsalásra való készletet, azaz végső soron hozzájárul az adócsalás csökkenéséhez. Ebben a forgatókönyvben a kormányzat képes a szolgáltatások színvonalának folyamatos javítására, és ezt a hatékonyság javulást a gazdasági szereplők (munkáltatók és munkavállalók) érzékelik, és beépítik az adócsalással kapcsolatos döntéseikbe.

A forgatókönyv szerint minden 500. lépésben, a tényleges kormányzati hatékonyságjavulást követően, 7,5 százalékponttal javul a munkáltatók és munkavállalók szolgáltatásokkal kapcsolatos elégedettsége. Ezek az egyszeri hatások aztán különböző mértékben hatnak az alkalmazottak adócsalás melletti foglalkoztatására (*1. ábra*). A futtatások során azt tapasztaljuk, hogy a kormányzati hatékonyság rendszeres színvonalemelkedése a szimulált ágazat folyamatos – először lassabb ütemű, majd felgyorsuló – fehéredéséhez, vagyis az adócsaló magatartás csökkenéséhez vezet. A javuló tendenciára válaszul az ágensek adózási morálja drasztikusan javul, ami végül a szektoron belüli foglalkoztatás szinte teljes legalizálódását eredményezi.

⁶ A kormányzati kudarcok kialakulását és okait röviden áttekinti *Stiglitz* [2000], illetve bővebben lásd *Besley* [2006].

3.1. ábra: A folyamatosan javuló kormányzati szolgáltatások hatása az adófizetési hajlandóságra (javulás minden 500. lépésben)

Magyarázat: a vízszintes tengely mutatja a szimulációs időt, míg a függőleges tengelyen az a) alkalmazásban állók, b) legálisan alkalmazottak, c) vegyesen alkalmazottak, d) az illegálisan alkalmazott munkavállalók száma látható. Azonos paraméterek mellett eltérő véletlen számsorozatokkal 256 szimulációs kísérletet végeztünk, és az egyes grafikonokon szereplő pontok ezek eredményeinek átlagát, a szakaszok az ezekhez tartozó szórásokat jelölik.

Itt a fehéredés ténye triviális, az előfeltételekből következő. Az érdekes az, hogy a lépésenként és konzekvensen több lépésen keresztül végrehajtott hatékonyságjavítás és ennek érzékelése az első periódusban (az 500. és az 1500. lépés között) *gyorsuló ütemben* csökkenti az adócsalás melletti foglalkoztatás elterjedtségét. Ezt követően egyre lassul, majd elenyészik a hatékonyságnövekedés adócsalást csökkentő hatása. Az adócsalás végül egy rendkívül alacsony (10 százalék körül) szinten hosszú időre stabilizálódik (2500. és 4500. lépés), majd elenyészik.

Az aggregált adóbevételek először gyorsuló, majd fokozatosan lassuló ütemben nőnek a kezdeti minimális szintről (2. ábra). Ezek szerint az állam fokozatos hatékonyságjavulása, ha előzőleg az állam hatékonysága nagyon alacsony szintű, viszonylag gyorsan képes növelni az állam aggregált adóbevételét. Ez a hatás fokozatosan elenyészik azzal, minél hatékonyabb lesz az állam közben: egy viszonylag hatékonyabban működő állam esetén már alig eredményezi az aggregált adóbevételek növekedését (a 2500 lépés és a 6000 lépés között mindössze 20-25%-kal növekednek az adóbevételek).

Ezek szerint a kormányzat szisztematikusan végigvitt, hosszú távon érvényesülő stratégiája, amely a kormányzati hatékonyság lépésenkénti javítására irányul, jelentős illegális szektor mellett a javítás mértékénél sokkal nagyobb arányban képes hatni az adócsalás csökkenésére. Különösen hatékony adócsalás elleni eszköz lehet ez a nyilvánvalóan alacsony hatékonyságú kormányzatok esetében, míg az eleve hatékony kormányzatoknál már alig csökkenti érdemben az adócsalás elterjedtségét.

3.3. Második forgatókönyv: egy munkáltató „kifehéredésének” hatása

A második forgatókönyvben megvizsgáltuk egy munkáltató önkéntes, teljes legalizálódásának hatását az adócsalás és a legális munkavállalás elterjedésére. A forgatókönyv alapja az az példa, amelyet e kötetben Fazekas Mihály ír le *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái Esettanulmány – budapesti futárszolgálatok, 2006–2008* című, a budapesti futárszolgálatok esetét feldolgozó tanulmányában. Ebben egy cég úgy döntött, hogy ezentúl minden foglalkoztatottját bejelenti, és legálisan fizeti, és szembesülnie kellett a konkurencia válaszlépéseivel.

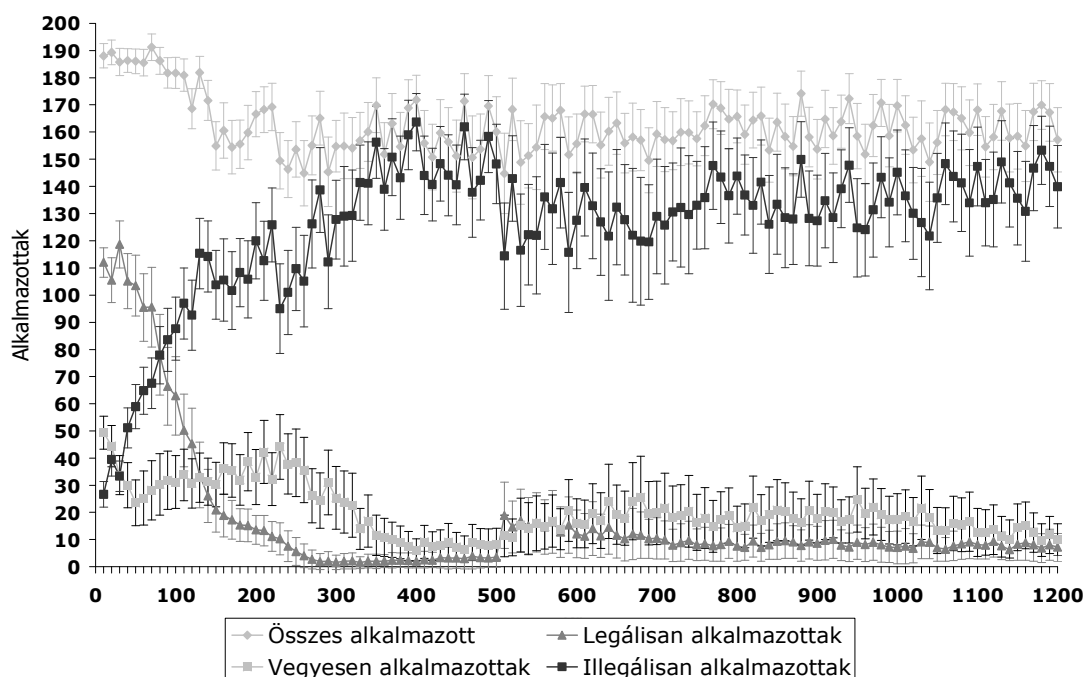
A forgatókönyvben szereplő munkáltató is, amelyhez 15 százalékos piaci részesedést rendeltünk, egy csapásra megváltoztatta adózási magatartását. Azt vártuk, hogy ez a lépés majd „ragadós lesz”, azaz egy ilyen lépésnek az egész ágazatra kiterjedő hatása lesz, illetve ezzel összefüggésben tartósan megnövekszik majd a legális foglalkoztatás. Ezzel ellentétben úgy találtuk, hogy a vizsgált változás következményei nem érintik közvetlenül a szektor többi szereplőjét, és egy piaci szereplő legalizálódásának hatása gyorsan lecseng : „egy fecske nem csinál nyarat” (3.2. ábra).

A forgatókönyvben szereplő teljes legalizálódást választó munkáltató a több befizetett adó miatt először hátrányba került a termékek értékesítésénél, majd e hatás mellett, a megnövekedett bérköltségei hatására végül csődbe jutott. Mivel az eltitkolt jövedelem után járó adóból a munkavállalók is részesültek, a legalizálódás őket is hátrányosan érintette, és emiatt nőtt a jobb állás ígérete miatt kilépők száma.

Az előzőekből következően az aggregált adóbevételek nem változtak számottevően e forgatókönyv alatt – egy cég radikális lépése a „fehéredés felé” nem eredményezte az adóbevételek növekedését.

Ezek szerint egy jelentős piaci részesedésű vállalkozónak a többi szereplővel nem egyeztetett, egyedüli döntése az adócsalás melletti kifizetések megszüntetéséről csak egyszeri hatással járhat, bár e hatás mértéke nem elhanyagolható: a 2. ábrán látható, hogy az 500. és a 600. lépés között a legálisan fizetett alkalmazottak aránya a korábbi 2-3 százalékról 15 százalékra ugrott az összes alkalmazotton belül. Másrészt látható az is, hogy ez a hatás lassan elenyészik, ahogy a fehéritést választó vállalkozó terméke iránti kereslet csökken, és nem talál követőkre a többi munkáltató részéről. Feltehető, hogy egy több szereplővel egyeztetett stratégia már más eredménnyel járt volna.

3.2. ábra: Egy jelentős, 15 százalékos piaci részesedéssel bíró munkáltató teljes legalizálódásának hatása az adófizetési hajlandóságra (változás az 500. lépésben)

Magyarázat: a vízszintes tengely mutatja a szimulációs időt, míg a függőleges tengelyen az a) alkalmazásban állók, b) legálisan alkalmazottak, c) vegyes kifizetési típus mellett alkalmazottak, d) az illegálisan alkalmazott munkavállalók száma látható. Azonos paraméterek mellett eltérő véletlen számsorozatokkal 256 szimulációs kísérletet végeztünk. Az egyes grafikonokon szereplő pontok ezek eredményeinek átlagát, a szakaszok az ezekhez tartozó szórásokat jelölik.

3.4. Harmadik forgatókönyv: multinacionális cégek belépése a piacra

A harmadik forgatókönyv alapján az 500. körben három különleges vállalkozás lép be a piacra. Ezek a munkáltatók multinacionális vállalatokat modelleznek, amelyek adókedvezményeket kapnak a kormányzattól, és ezért cserébe minden adózási jogszabályt betartanak.

E példa vizsgálatát az indokolta, hogy az empirikus vizsgálatok szerint a külföldi tulajdonú cégek adózási magatartása teljesen más, mint a magyar tulajdonban lévő cégeké. Sokkal kevésbé fordul elő körükben az adózási és a fizetési fegyelem megsértése, míg konkurenseik és üzleti partnereik körében is kisebb az adócsalás valószínűsége, mint egyébként. Ezek az összefüggések akkor is érvényesülnek, ha az ágazati hatásokat és a vállalatnagyság hatását is figyelembe vesszük (Tóth–Semjén [1998]). Megfigyelhető továbbá, hogy a magyar vállalati szektoron belül a külföldi tulajdon térnyerésével csökkent az adócsalás elterjedtsége, ami közvetve arra utal, hogy a külföldi tulajdonban lévő cégek kevésbé csálnak adót, mint a magyar tulajdonban lévők (Semjén–Tóth [2004]).

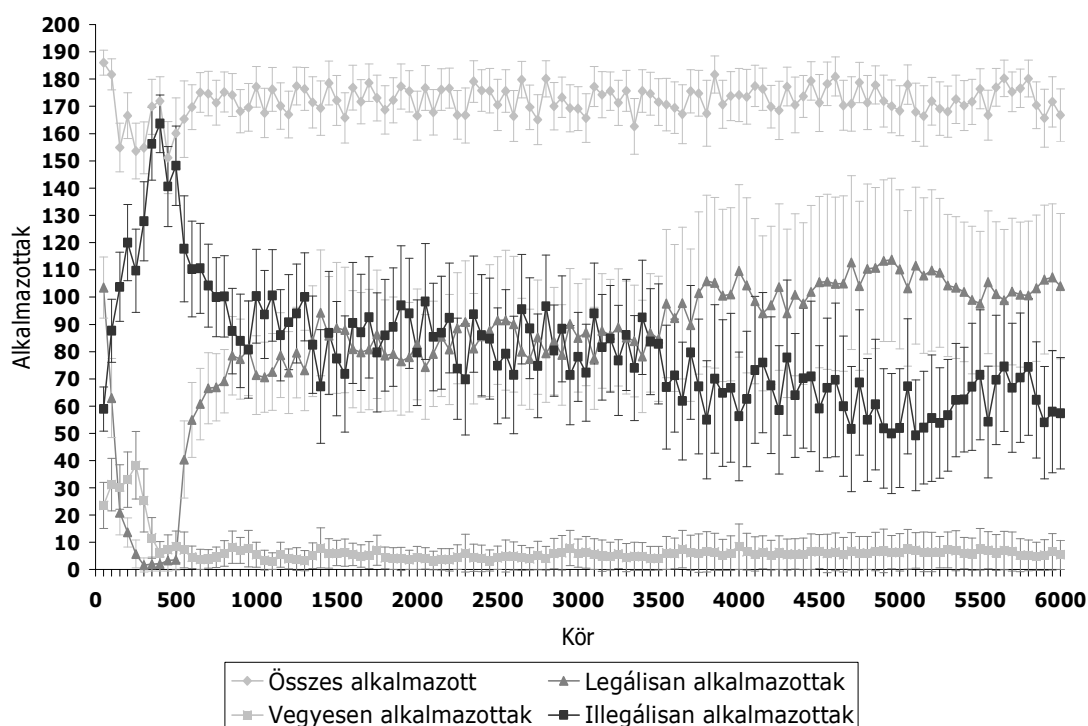
Harmadrészt Tóth–Semjén [1998] eredményei szerint az egyes cégcsoportok átlagos társasági adóterhelésének összehasonlítása, az adókedvezmények figyelembe vétele arra mutat, hogy az 1990-es években a külföldi tulajdonban lévő cégek átlagos adóterhelése mintegy 4 százalékponttal alacsonyabb volt, mint a tisztán magyar tulajdonban lévő cégeké. Sass [2003] összefoglalva a külföldi működőtőke kelet-európai régiós beáramlásának

tapasztalatait, a nemzetközi megfigyelésekkel összhangban kitüntető jelentőséget tulajdonít a különböző módokon és feltételekkel adott adókedvezmények szerepének a működőtőke-beruházások ösztönzésében.

Bakos és szerzőtársai [2008] számításai szerint a magyar és külföldi tulajdonban lévő cégek átlagos társasági adóterhelésében megmutatkozó különbség, amely az adókedvezmények létevel hozható összefüggésbe, az EU csatlakozás küszöbén sem tűnt el teljesen, csak mértéke csökkent két százalékpontra. Eredményeik szerint a tisztán külföldi cégek átlagos társasági adóterhelése 13,4 százalék, a tisztán magyar tulajdonban lévőké pedig 15,5 százalék volt 2004-ben 16 százalékos társasági adókules mellett.

A szimulációs modellben a multinacionális vállalatoknak adott adókedvezmény mértéke 20 százalék, azaz míg a többi cégnél a bruttó béreket 45 százalékos adó terheli, addig a piacra lépő három multinacionális cégnél csak 36 százalék, azaz a többieknél 9 százalékponttal alacsonyabb adóterhelés mellett tudnak legalisan foglalkoztatni. Emellett az is igaz rájuk, hogy az adókedvezményért cserébe teljes mértékben betartják az adózási szabályokat, azaz nem csálnak adót.

3.3. ábra: Három multinacionális cég piacra lépésének hatása az adófizetési hajlandóságra (váltás az 500. lépésben)

Magyarázat: a vízszintes tengely mutatja a szimulációs időt, míg a függőleges tengelyen az a) alkalmazásban állók, b) legalisan alkalmazottak, c) vegyes kifizetési típus mellett alkalmazottak, d) az illegálisan alkalmazott munkavállalók száma látható. Azonos paraméterek mellett eltérő véletlen számsorozatokkal 256 szimulációs kísérletet végeztünk és az egyes grafikonokon szereplő pontok ezek eredményeinek átlagát, a szakaszok az ezekhez tartozó szórásokat jelölik.

A futtatási eredmények szerint a három új vállalkozás indulása után az illegális foglalkoztatás mértéke csökken. Ez a csökkenés elsősorban nem azzal magyarázható, hogy a korábban piacon lévő cégek közül egyre többen kezdik „utánozni” a multikat, hanem azért mert idővel a multinacionális cégek teret nyernek a piacon, nő piaci részesedésük, és képesek

jelentősen növelni foglalkoztatottaik számát. Emellett azonban háttérbe szorulnak a vegyes kifizetési típus melletti alkalmazások is.

Az aggregált adóbevételek az 500. lépésben bekövetkező változás hatására meredek növekedésnek indulnak (500 lépés alatt átlagosan 65-70%-kal nőnek), majd gyakorlatilag stagnálnak, 5000 lépés alatt átlagosan mindössze 10-14%-kal nőnek. A multinacionális cégek piacra lépését követő viszonylag rövid szakaszon bekövetkező jelentős adóbevétel növekedés várható, amelyet később – az új piaci egyensúly kialakulásával – az adóbevételek stagnálása követ.

A fentiek szerint a multinacionális cégek adókedvezménnyel való piacra csábítása, ez a fajta mesterséges legalizációs folyamat az adózási magatartás terén szélsőséges helyzetet teremt. Az adókedvezmények birtokában az új munkáltatók által kínált fizetés már képes versenyezni a rejtett gazdaság által kínált nettó bérekkel. Következésképpen a részben illegális (vegyes) kifizetést alkalmazó munkáltatók versenyképtelenné válnak, így vagy csődbe mennek, vagy növelik az adócsalás mértékét. Ez az eredmény alátámasztja azokat az anekdotikus feltevéseket, amelyek szerint ugyan a multinacionális cégeknek nagy szerepük van a gazdaság fehéritésében, de egyúttal a feketegazdaságba kényszerítik kisebb versenytársaikat. A 3.3. ábrán látható a legális munkahelyek számának gyors emelkedése. A multinacionális vállalatok piacra lépését követően a rejtett kifizetések száma hirtelen lecsökken, míg a vegyes kifizetési típus marginálissá válik.

3.5. Következtetések

A hatékony kormányzati politika egyik fő problémája és a kormányzati kudarcok egyik jellemző oka, hogy a kormányzatok nem, vagy korlátozottan képesek előre látni azt, hogy a gazdasági szereplők hogyan reagálnak a kormányzat intézkedéseire, tevékenységére (*Stiglitz* [2000]). Ennél rosszabb eset, ha ennek az alkalmazkodásnak a lehetőségét sem ismerik fel, és azzal a nyilvánvalóan hamis feltételezéssel élnek, hogy a gazdasági szereplők teljes mértékben a kormányzati elképzeléseknek megfelelően fognak viselkedni – ilyen előfeltevések melletti kormányzati magatartás mellett borítékolni lehet a kormányzati kudarc bekövetkezését.

Az ágensalapú modellek eredményei amellett, hogy segítenek megszabadulni ezektől a naiv feltételezésektől, sok területen hozzájárulhatnak a gazdasági szereplők várható alkalmazkodásának pontosabb felméréséhez, előrejelzéséhez – ezáltal csökkentve a kormányzati kudarcok előfordulásának lehetőségeit és végső soron javítva a kormányzat hatékonyságát.

A bemutatott modell az adócsalás mértékének (a legális, vegyes és rejtett kifizetések arányának) különböző forgatókönyvek melletti tanulmányozására készült. Kamatoztatva az adócsalás témakörében folytatott hazai kutatások tapasztalatait, egy olyan összetett modellt terveztünk, amelyben az ágensek újszerű tulajdonságokkal rendelkeznek egy részletesen kidolgozott kapcsolati rendszerben. Megkérdőjeleztük a széles körben elfogadott nézetet, amely szerint az adóhatóság ellenőrzései jelentik az egyedüli megoldást az adócsalás felszámolására, és számos olyan motivációs tényezőt vezettünk be, ami az adófizetést adófizetésre vagy – éppen ellenkezőleg – adócsalásra ösztönzi. Az adócsalás mértéke (a három nem legális kifizetés kombinációt meghatározó 21 eset) e tényezők kombinációjának eredménye. Mivel a különböző motiváló erők függenek a vizsgált piaci szektortól, azért az általunk adott modell egyetlen gazdasági szektor viselkedését szimulálja.

A TAXSIM különböző eloszlású populációk mellett is piaci egyensúlyt produkál. A kísérletek során vizsgáltuk a legális, vegyes, illetve illegális foglalkoztatás mértékét 1. a kormányzati szolgáltatások javulása, 2. egy meghatározó piaci szereplő önkéntes legalizálódása, 3. adókedvezményekkel rendelkező multinacionális vállalatok megjelenése

esetén.

A kapott eredmények, bár a modell fejlesztésének elején járunk, több ponton is új információkkal szolgáltak. Egyrészt felhívták a figyelmet arra, hogy a kormányzati hatékonyság javítása változó erősséggel hat az adócsalás mértékére különböző kormányzati hatékonysági szintek esetén. Ezek szerint, ha ténylegesen van ilyen hatás, akkor a közismerten alacsony hatékonyságú kormányzat esetén lehet eredményes mint az adócsalás elleni fellépés hatékony eszköze.

A másik eredmény az adócsalás ellen fellépő, a munkáltatók vagy munkavállalók oldaláról kiinduló elszigetelt kezdeményezések korlátaira figyelmeztet. Az ilyen lépések, bármennyire heroikusak is, valószínűleg nem képesek hosszú távon és stabilan javítani a gazdasági szereplők adózási morálján. Sőt komoly veszélyeket hordoznak magukban a kezdeményezőkre nézve.

A harmadik megfigyelés szerint a piacra lépő, adókedvezményeket kapó és az adózás szempontjából tiszta vállalkozásoknak az adócsalás elterjedtségére gyakorolt hatása nem egyértelműen pozitív, mint ahogy az a korábbi empirikus vizsgálatokból kirajzolódni látszott. Az ilyen cégek piacra lépése rövid távon növeli ugyan a legális foglalkoztatottság arányát, de ugyanígy növeli a tisztán illegális foglalkoztatását is.

Hivatkozások

- Allingham, M. G.–A. Sandmo [1972]: Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, Vol. 1. No. 3–4. 323–38. o.
- Alm, J. [1988]: Compliance costs and the tax avoidance-tax evasion decision. *Public Finance Quarterly*, Vol. 16. No. 1. 131–166.
- Bakos Péter–Bíró Anikó–Elek Péter–Scharle Ágota [2008]: A magyar adórendszer hatékonysága. *Közpénzügyi füzetek* 21., ELTE TÁTK, Budapest, 32. oldal
- Balsa, J.–L. Antunes–A. Respício–H. Coelho [2006]: Tactical Exploration of Tax Compliance Decisions in Multi-Agent Based Simulation. *Proceedings of MABS'06, the Seventh International Workshop on Multi-Agent-Based Simulation*. Japán, július.
- Besley, T. [2006]: *Principled Agents? The Political Economy of Good Government*. Oxford University Press, Oxford.
- Bloomquist, K. M. [2006]: A Comparison of Agent-Based Models of Income Tax Evasion. *Social Science Computer Review*, Vol. 24. No. 4. 411–425. o.
- Brennan, G.–Buchanan, J. M. [1993]: Adózási alkotmány Leviatán számára. Megjelent: Semjén András (szerk.): *Adózás, adórendszerek, adóreformok*. Szociálpolitikai értesítő, 1–2. sz. 81–102. o.
- Cederman, L.-E. [1997]: *Emergent Actors in World Politics: How States and Nations Develop and Dissolve*. Princeton University Press, Princeton.
- Chavance, Bernard [2007]: L'économie institutionnelle entre orthodoxie et hétérodoxie, *Revue de MAUSS*, 2e semestre, No. 30. pp. 64-70.
- Cowell, F. [1985]: The Economic Analysis of Tax Evasion. *Bulletin of Economic Research*, Vol. 37. No. 3. 305–321. o.
- Cullis, J.–Jones Ph. [2003]: *Közpénzügyek és közösségi döntések*, Aula, Budapest.
- Davis, J. S.–Hecht, G.–Perkins, J. D. [2003]: Social Behaviors, Enforcement and Tax Compliance, Dynamics. *Accounting Review*, Vol. 78. 39–69. .
- Djankov, S.–R. La Porta–F. Lopez-de-Silanes–A. Shleifer [2002]: The regulation of Entry, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 117(1), pp. 1-37.

- Djankov, Simeon–Edward Miguel–Yingyi Qian–Gérard Roland–Ekaterina Zhuravskaya [2005]: Who are Russia's Entrepreneurs?, *Journal of The European Economic Association*, April – May, Vol. 3. No: 2-3, p. 587-597.
- Fukuyama, F. [1995]: *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*, New York, Simon & Schuster
- Granovetter, Mark [1986]: Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, 83: pp. 1420-1443.
- Hunya, G. [2002]: Recent Impacts of FDI on Growth and Restructuring in Central European Transition Countries. WIIW Research Report No. 284. WIIW Vienna.
- IBRD–World Bank [2004]: *Doing Business in 2005: Understanding Regulation*, World Bank and Oxford University Press.
- IBRD–World Bank [2005]: *Doing Business in 2005: Removing Obstacles to Growth*, World Bank, The International Finance Corporation, Oxford University Press.
- Ivanyna, M. [2008]: Adóverseny és kormányzati hatékonyság, *Közpénzügyi füzetek*, 20. ELTE TÁTK, Budapest, 21 o.
- Kalotay, K.–G. Hunya [2000]: Privatisation and FDI in Central and Eastern Europe, *Transnational Corporations*, 9(1): pp. 39-66.
- Kaufmann, D.–A. Kraay–M. Mastruzzi [2003] :Governance Matters III: Governance Indicators for 1996–2002, Working Paper No. 3106, World Bank, Washington, DC.
- Kaufmann, D. –M. Mastruzzi [2005]: Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996-2004, World Bank Policy Research Working Paper No. 3630, World Bank, Washington, DC.
- Kaufmann, D.–A. Kraay–M. Mastruzzi [2005]: Measuring Governance Using Cross-Country Perceptions Data, MPRA Paper 8219, University Library of Munich, Germany, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/8219/1/MPRA_paper_8219.pdf
- Kiss, G.–M. Nagy–B. Vonnák [2006]: Credit Growth in Central and Eastern Europe: Convergence or Boom?, MNB Working Papers, 2006/10, National Bank of Hungary, Budapest, p. 39.
- Kornai János–Susan Rose-Ackerman [2005]: Tisztesség és bizalom a posztszocialista átmenet fényében. A bizalmat érdemlő állam építése a posztszocialista átmenet időszakában, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kovács Balázs–Takács Károly [2003]: Szimuláció a társadalomtudományokban. Szociológiai Szemle, 3. sz. 27–48. o.
- Magyar Nemzeti Bank [2007]: Jelentés a pénzügyi stabilitásról, április, MNB, Budapest, 75. o.
- Magyar Nemzeti Bank [2008]: Jelentés a pénzügyi stabilitásról, április, MNB, Budapest, 91. o.
- MKIK GVI [2007]: A kis- és közepes vállalkozások üzleti helyzete és reakciója az államháztartási reform keretében kezdeményezett kormányzati intézkedésekre, KKV Körkép – 2007 / január, MKIK GVI, Budapest, 43. o.
- North, D. C. [1981]: *Structure and Change in Economic History*, New York, W. W. Norton & Co.
- North, D.C. [1992]: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D. C. [1994a]: Transaction Costs Through Time, *Economic History*, 9411006, EconWPA.
- North, D. C. [1994b]: Economic Performance Through Time, *American Economic Review*, Vol. 84, No. 3. pp. 359-368.

- Raiser, M.–A. Rousso–F. Steves [2005]: A bizalom a rendszerváltás kapcsán: 26 átmeneti gazdaság vizsgálati eredményei, In: Kornai János–Bo Rothstein–Susan Rose-Ackerman (szerk.): Tisztesség és bizalom a poszt szocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megerősítése a poszt szocialista átmenet időszakában, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 73–87. oldal.
- Rigler András–Bartha Eszter [2006]: Véleményfertőződés: egy szimulációs modell tanulságai. Szociológiai Szemle, 1. sz. 77–92. o.
- Sandmo, A. [1981]: Income Tax Evasion, Labour Supply and the Equity-Efficiency Tradeoff, *Journal of Public Economics*, 16, pp. 265–288.
- Sass Magdolna [2003]: Versenyképesség és közvetlen külföldi működőtőke-befektetésekkel kapcsolatos gazdaságpolitikák, PM Kutatási füzetek, 3. szám, Pénzügyminisztérium, Budapest, 22. oldal
- http://tatk.elte.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=437&Itemid=597.
- Schelling, T. C. [1969]: Models of Segregation, *American Economic Review*, Vol. 59. No. 2. 488–493. o.
- Semjén András–Tóth István János [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001, Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről - 4. tanulmány, MTA KTI, Budapest, 2004. január, 76. o.
- Semjén András [1998]: A magyar adórendszer problémái a vállalkozások szemszögéből, *Külgazdaság*, XLVII/6. 27–47. o.
- Semjén András [2001]: Az adóadminisztráció eredményessége és a rejtett gazdaság, *Közgazdasági Szemle*, XLVIII/3. 219–243. o.
- Sik Endre [2000]: KGST-piacok és feketemunka – Magyarország 1999. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről, 2. MTA KTK, Budapest, július, 29 o.
- Spicer, M. W. [1993]: Az adósalás kívánatosságáról a hagyományos, illetve az alkotmányjogi gazdaságtan nézőpontjából, Semjén András (szerk.): Adózás, adórendszerek, adóreformok. Szociálpolitikai értesítő, 1–2. 129–391. o.
- Stiglitz, J. E. [2000]: A kormányzati szektor gazdaságtana. KJK–Kerszöv, Budapest.
- Szántó Zoltán–Tóth István János [2001]: A rejtett gazdaság és az ellene való fellépés tényezői, *Közgazdasági Szemle*, XLVIII/3. 203–218. o.
- Szántó Zoltán–Tóth István János (szerk.) [2008]: Korrupciós kockázatok az üzleti szektorban. Kutatási háttér tanulmányok, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet, Korrupciókutató-központ, Transparency International Magyarország Alapítvány, Budapest, 99. oldal.
- Tóth István János [2006]: A kormányzat hatása a rejtett gazdaságra. Gazdasági Havi Tájékoztató, MKIK GVI, február, www.gvi.hu.
- Tóth István János – Selmeczi Iván [2008]: A „Draskovics hatás” természetrajza. Egy kormányzati döntés indokoltsága, eredményessége és gazdasági következményei, kézirat
- Tóth István János – Semjén András [1996]: Tax Behaviour of Small and Medium-sized Enterprises, *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, special issue, pp. 67–87.
- Tóth István János–Semjén András [1998]: Tax behaviour and financial discipline of Hungarian enterprises. In: Csaba László (ed.): The Hungarian SME Sector Development Perspective. CIPE/USAID and Kopint-Datorg Foundation for Economic Research, pp. 103–134.
- Williamson, O. [1985]: The economic institutions of capitalism, New York, Free Press.

Woodruff, Ch. [(2004): Az üzleti partnerek (vevők, szállítók) iránti bizalom megteremtése: a bíróságok, hálózatok és kapcsolatok szerepe, In: Kornai János – Bo Rothsein – Susan Rose-Ackerman: Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megteremtése a posztoszocialista átmenet időszakában, Nemzeti tankönyvkiadó, 128-142 o.